

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ижтимоий-иқтисодий факультети

Демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти кафедраси

РАСУЛОВ ЗОКИРНИНГ

5141500 - Миллий ғоя, ҳуқуқ ва маънавият асослари таълим йўналиши

бўйича бакалавр даражасини олиш учун

**“ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ҚУРИЛИШНИНГ ИЖТИМОЙ -
ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ”**

мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий рахбар: доцент Тэмирова Н.

Гулистон - 2012

КИРИШ.....2-6

**1-БОБ. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ
АСОСЛАРИ..... 7-35**

1.1. Шарқда Фуқаролик жамиятига хос жамиятни шакллантириш..... 7-15

1.2. Шарқ демократияси ва унинг жихатлари..... 16-25

1.3. Фуқаролик жамияти қурилишининг асосланилиши..... 26-35

**2-БОБ. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ҚУРИШДА МАЪНАВИЙ
АСОСЛАР..... 36-70**

2.1. Ўзбекистонда Фуқаролик жамияти асосларининг тараққиёти.... 36-46

2.2. Миллий демократик жамиятининг маънавий негизлари..... 47-59

2.3. Миллий маданиятни юксалтириш масалалари..... 60-70

ХУЛОСА..... 71-74

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати..... 75-80

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Давлат ва жамиятни бошқариш умумижтимоий барқарорлик, фуқоролараро тотувлик ва шу билан бирга, мамлакатнинг хавфсизлиги ва ташқи дунё билан алоқаларига доир мавзуларини татқиқ этар экан, аввал қадимги Шарқ фалсафасидаги анъаналарини, Ғарбда тўпланган тажрибани тарихий – қиёсий асосда теран таҳлил этади. БМИ да Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуриш доктринаси, мамлакатимиздаги ижтимоий ислохотлар, миллий парламентимизнинг шаклланиши халқ ҳокимиятчилиги миллий истиқлол мафқураси таҳлили билан боғлиқ фикрларнинг умумлаштирилгани, шу асосда янги хулосалар чиқарилганлиги гувоҳи бўламиз.

Ишнинг мақсад ва вазифалари. Фуқаролик жамияти қурилишининг ижтимоий - фалсафий асослари ёшлар камолотида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг диалектик таъсирини ижтимоий-илмий, назарий-фалсафий тадқиқ этиш ушбу жараённинг ижтимоий таъсир даражаларини аниқлаш, кузатиш ҳамда самарасини ошириш БМИ нинг бош мақсадидир.

Шуни алоҳида такидлашимиз керакки, ҳозирги мураккаб даврда Ўзбекистонни ҳар томонлама кучли, тараққий этган давлатга айлантириш, унинг буюк келажагини таъминлашга қаратилган бу моделда ҳуқуқий – демократик асосдаги давлат ва жамият қурилиши масалалари муҳим ўрин тутади. Ўтган давр мобайнида шу йўналишда амалга оширилган кенг кўламли ишлар тарихчилар, сиёсатшунослар, ҳуқуқшунос ва файласуфлар, умуман ижтимоий соҳа омиллари учун жуда бой материал берибгина қолмасдан ислохотларнинг ижтимоий долзарблигини ва аҳамияти жихатдан янги босқичли кўтарилиши учун ўзига хос замин бўлиб хизмат қилишини ўз тадқиқот ишида асосий вазифа қилиб олди. .

Ишдаги илмий янгиликлар ва эришилган натижалар. Мустақилликка эришган мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида улкан тарихий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Бу ислохотларнинг илмий – назарий асослари ва амалга ошириш механизмлари Президентимиз Ислон Каримов асарларида ўзининг теран ифодасини топган ҳамда давлатимиз раҳбарининг бу борадаги концептуал қарашлари тараққиётнинг “ўзбек модел” деган ном билан дунё ҳамжамиятида эътироф этилгани кўпчиликка яхши маълум.

Ижтимоий-фалсафий ва юридик адабиётларда демократия халқ ҳокимияти, давлат шакли, фуқароларга ва уларнинг бирлашмаларига, бошқарувга оид қарорлар мазмуни, бу қарорларнинг жамият манфаатларини рўёбга чиқаришга таъсир қилиш имкониятлари сифатида қаралади. Уларда халқ ҳокимиятчилиги, парламентаризм, ҳокимиятнинг тақсимланиши, сиёсий, ғоявий плюрализм, ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлат институтлари, инсонларнинг кенг фуқаролик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқлари мужассам бўлади. Худди шунингдек, демократияда марказий ва маҳаллий вакиллик муассасалари, сайлов ва қонунни назорат қилиш ташкилотлари, турли партиялар ва жамоат уюшмалари мавжуддир. Ғарб кадриятларидан келиб чиққан ушбу таърифларда эътибор объектга, яъни ижтимоий-сиёсий институтларга қаратилади. Уларда демократияни ҳаракатга келтирувчи куч ва унинг пировард мақсади бўлган инсон, инсон манфаатлари, инсоннинг ички маънавий олами диққат марказида турмайди. Натижада Ғарб демократияси ташқи оламини, ижтимоий-сиёсий ҳаётни, институтларни ўзгартиришга, такомиллаштиришга йўналтирилган ёндашувга айланади, Шарқона демократия эса дунёни, ижтимоий ҳаётни ўзгартиришни, такомиллаштиришни инсондан, унинг ички, маънавий ҳаётини мукаммаллаштиришдан бошлайди. Унинг мақсади инсонни, унинг маънавиятини мукаммаллаштириш орқали етук давлат, идеал жамият қуришдир. Албатта, биз Шарқ демократиясини Ғарб демократиясига қарши қўйиб, уларни мунофий оқимларга, назарияларга айлантириш ниятидан йироқмиз. Инсоният,

барча халклар, миллатлар ва давлатлар муштарак кадриятлар, ахлоқий меъёрлар атрофида бирлашишга, умумийликка интилаётган хозирги даврда Шарқ ва Ғарбни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ножоиз. Лекин шу билан бирга, шарқона демократиянинг ўзига хос жихатлари, хусусиятлари ҳам мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди.

Бу БМИ нинг илмий жихатдан янгилиги ва долзарблиги хақида кўп фикрлар билдириш мумкин. Бу ўринда фақат унинг бир хусусияти хақида тўхталади. Хуқуқий давлат ва Фуқаролик жамияти қуришнинг фалсафий-хуқуқий, масалаларни тарихий – хронологик, илмий-фалсафий, маънавий ёндашувлар асосида татқиқ этган Ўзбекистоннинг ўзига хос шарт-шароити, халқаро майдонда тутган ўрни, халқимизнинг миллий тафаккури, юртимизда кечаётган кенг кўламли ислохотлар тахлили асосида мамлакатимизда хуқуқий жараёнлар қанчалик изчил ривожланиб бораётгани ва уларнинг хаётбахш натижаларини кўрсатиб беради. БМИ нинг хулосалари хар томонлама асослангани билан ўқувчи эътиборини ўзига жалб қилади. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак ушбу битирув малакавий иши Ўзбекистонда хуқуқий давлат барпо этиш ва Фуқаролик жамиятини қарор топишига бағишланган илмий-фалсафий ва амалий амалий хулосалар мавжуд бўлиб, мавзунинг чуқур тахлили ва салмоқли яқунлари билан ажралиб туради. Ишлаб чиқилган тавсиялардан нафақат илмий, балки амалий мақсадларда ҳам фойдаланиш мумкин.

Айниқса, шуни таъкидлаш мумкинки, “Шарқона демократиянинг ўзига хос хусусият ва белгилари”, “Ўзбек модели”да Шарқ ва Ғарб демократиясининг уйғунлиги, “Ўзбекистонда демократик хуқуқий давлат қуриш доктринаси”, “Ўзбек парламентаризмининг шаклланиши”, “Халқ хоқимиятчилигини ривожлантиришда нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ахамияти”, “Давлат ва хуқуқ назарияси”, “Ўзбекистон Конституцияси ва хуқуқ”, “Миллий истиқлол ғояси ва мафқураси” каби мавзулардаги ўқув курслари учун тайёр маъруза матни бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Бу битирув малакавий иши ижтимоий фан соҳаси тадқиқотчилари, хусусан ушбу йўналиш учун тайёрланиладиган рефератлар, мустақил ишлар, маъруза матнлари ва тезис, маъюлалар тайёрлашда мақсадли хизмат қилади деган умиддамиз.

Ишнинг амалий аҳамияти. Тарихий-мантиқий ёндашув, таҳлил ва статистик маълумотларни ўрганиш ёшлар камолотида диалектик жараёнлар билан асосланилади. Шу боис ўтказилган, тарихий манбаларга таянилган натижалардан ЗПТ ва АКТ га асосланилган курс иши, мустақил иши, рефератларни ёзишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг тузилиши ва ҳажми Битирув малакавий ишнинг асосий матни бетдан, “Кириш”, 2 боб, 6 параграф, “Хулоса”, “Фойдаланилган адабиётлар руйҳати”дан иборат.

І Б О Б

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙИ АСОСЛАРИ

1.1. Шарқда фуқаролик жамиятига хос жамиятни шакллантириш.

Ижтимоий тараққиёт бир-бирига диалектик боғлиқ, жараёнларнинг, гоҳ у соҳа, гоҳ бу соҳанинг етакчилик қилиши сабабли жамиятда юз берадиган нотекис ривожланишнинг, ички функционал хусусиятларига кўра эса, инсон ва борлиқ ўртасидаги алоқаларнинг натижаси бўлмиш ижтимоийётнинг муайян бир тарихий-маданий босқичга оид ҳолатидир, Бу ҳолат динамик хусусиятга эга бўлгани учун уни "ижтимоий ҳаракатлар динамикаси" дейиш мумкин. Аммо бу ҳолат ва бу динамика бутун тарихий жараёнлар учун ягона бўлмай, ҳар бир давр учун алоҳида, таъбир жоиз бўлса, "хусусий" дир. Чунки, энг ажойиб назарий конструкциялар ҳам тарихий тараққиёт йўналишини белгилаб беролмайди ва ҳеч қандай куч ушбу конструкцияга мувофиқ жамиятни ўзгартиролмайди.

Шарқ ўзининг ҳудудий ва этник маданий рангбаранглиги билан беҳад кенг жуғрофий ва ижтимоий тарихий маконни қамраб олган. У Сурия ва Мисрдан Узоқ Шарқ ва Япониягача бўлган жуғрофий маконни ўз ичига олади ва ижтимоий тузуми, этник маданий белгилари бир биридан фарқ қиладиган халқлар, миллатлар, давлатлардан иборатдир. Шарқ халқларидаги давлат ва жамият масалаларига татбиқ қилиш мумкин бўлган умумий белги уларнинг тарихий маданий ривожланишига асрлар оша таъсир этиб келаётган хилма хил диний маданиятдир. Уларга конфуцийлик, хинд буддавийлик ва ислом киради.

Конфуцийлик. Кунцю (Конфуций) эрамиздан аввалги VI-V асрларда яшаган бўлсада, унинг давлат ва жамиятни бошқариш борасидаги қарашлари қадимги Хитойда шаклланган Осмон Ер Одам уйғунлиги космологик концепциясини давом эттиради. Конфуцийнинг сиёсий фалсафасида Осмон табиатнинг қисми, коинот, ижтимоий адолат ёки адолат химоячиси, ўрнатувчиси, тақдир, ҳукмдор, ердагиларнинг ҳаётини белгилаб берувчи, Ер эса

- Осмон ости, одамлар яшайдиган борлиқ, Осмон иродасини ижро этувчи куч сифатида қаралса, Одам ушбу учликни уйғунлаштирувчи, давлат ва жамиятни идора этувчи субъект сифатида талқин этилади, Шу боис конфуцийликни "давлат, жамият, оила ва инсон хаётини уйғунлаштириш"га (гармония) қаратилган таълимот, деб аташади.

Конфуций қадимги князликлар тарихини ва идора усулларини ўрганар экан, Хитой "олтин аср"ни бошдан кечирган, унда хаёт тўкин сочин, адолатга, ахлоққа, расм русумларга итоат этиб яшаш одамларнинг турмуш тарзи бўлган, лекин hozir князлар ўртасидаги тахт талашлар одамлар орасида бад сифатларни авж олдирмоқда, деган фикрга келади.

Донишманд ўз таълимотини "ли" , "жамиятни бошқариш, расм русумлар ва нарсалар тартиби" деб атаган. Жамият ва давлат муайян бир тартиб қоида асосида бошқарилади, нарсалардан то одамлар, уларнинг гуруҳ ва уюшмалари, оила, монархгача (князь) барча ижтимоий борлиқда ўз ўрнига, субординацияда ўз мавқеига эга. Жамиятда содир бўладиган ғалаёнлар ва бетартиблик ана шу қоидаларнинг одамзод томонидан бузилиши натижаси сифатида қаралади.

"Ли" концепцияси Осмон Ер Одам, монарх олийжаноб кишилар халқ, бошқарув инсонийлик адолат поғона тизимларини ўз ичига олади. Хар бир тизим олий, ўрта ва қуйи қисмларга эга. Уларнинг бир бири билан уйғунлиги давлат ва жамиятни мақсадли бошқариш имкониятини яратади.

Конфуций сиёсий фалсафада биринчи бўлиб моралистлар (ахлоқшунослар) билан легистлар (қонуншунослар) ўртасидаги бахсни бошлаб берган мутафаккирдир, Шундан буён давлат ва жамиятни бошқаришда нима муҳим ахлоқ ва тарбиями ёки ҳуқуқ ва қонунми, деган мавзу устида бахс кетади. Аслида, Қадимда кўп айтилганидек, тарбия ўсмирларга ўзини босишни, Қарияларга сабрли бўлишни ўргатади, қашоқларга қаноат, бойларга зийнат беради.

"Агар, халқ қонунлар билан бошқарилиб, жазолар ёрдамида тартиб

ўрнатилса, одамлар жазодан қочади ва ўз қилмишларидан хижолат тортмайдиган бўлади, дейди Конфуций, Агар халқ эзгу амаллар билан бошқарилиб, яхши одоб, гўзал хулқ-атвор билан тартиб ўрнатилса, халқ ўз қилмишларидан уяладиган бўлади ва тузаладиган бўлади". Демак, Конфуций назарида қонунлар кишиларни ахлоқли, итоатли, эзгу амалли қилолмайди, улар одамларда давлат ва жамият тартибларига итоат этмаслик майлини кучайтиради. Бошқарув куч, зўравонлик, тазйиқ билан эмас, балки кишилар ахлоқини тузатадиган, уларни эзгуликка чорлайдиган воситалар "ли" орқали амалга оширилиши даркор. "Амалдор эзгу амалли бўлса, халқ ҳам эзгу бўлади"¹.

Конфуций ҳам, унинг издошлари ҳам давлат ва жамиятга ўзаро уйғун воқелик сифатида қарайди. Уларнинг фалсафасида олийжаноб эр, Осмон ўғли хукмдор (князь, подшо, монарх) куйи табақалардан фарқ қилувчи синф сифатида қаралсада, улар онтологик Осмон эр иттифоқининг таркибий қисмидир. Жамият ва давлатга бир биридан фарқланувчи институтлар сифатида қараш кейинчалик, Европада ижтимоий сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг кенг тарқалиши билан пайдо бўлади. Лекин Шарқ сиёсий фалсафасида давлат (юқори табақа) ва халқ (куйи табақа) функционал жихатдан бир биридан фарқ қилувчи синфлар сифатида қаралганини унутиб бўлмайди. Шу билан бирга, Конфуций "идеал давлат"ни идеал муносабатлардан ёки келажакдан эмас, балки ўтмишдан, патриархал қулдорлик давридаги бошқарув усулларидан қидиради. Унинг эзгу амал, одоб ахлоқ, урф датлар ва хулқ атвор орқали бошқариш концепцияси янги, адолатли жамият қуришга эмас, балки ўтмишни қайта тиклашга, тарихий маданий тажрибани қайтадан қарор топтиришга қаратилгандир. Бу Конфуций таълимотидаги "историцизм"дир. Конфуций эски патриархал-хуморонлик тузуми емирилиб, феодал муносабатлар қарор топиб борган даврда яшади. Жамиятнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиши эса доим зиддиятли кечган.

¹ В.Алимасов. Конфуций // "Шарқ юлдизи", 2005, 2-3 сон, 178-бет

Конфуций бу зиддиятларни юмшатишга ва бошқарув ишларини мустахкамлаш орқали адолатли, эзгу амалли давлат куришга даъват этади, Бунинг учун у, аввало, хукмдорга (юқори синф) бир қатор талаблар кўяди. Масалан, давлатни тўғри бошқариш, халқни бадавлат қилиш ва тўғри йўлга солиб бориш, урф одатларга қатъий амал қилиш, олийжаноб кишиларга таяниш кабилар шулар жумласидандир. Хуллас, Конфуцийнинг сиёсий фалсафаси инсонпарварликка, эзгу амалларни кўпайтиришга, Осмон билан ер, хукмдор билан фуқаро, давлат билан жамият ўртасидаги муносабатларда гармонияга эришишга қаратилгандир. Мана шу парадигма Шарқ халқларининг бошқарув хақидаги тасаввурларига, менталитети ва ижтимоий рухий ҳолатига, орзу тилакларига мос келади. Ғарб сиёсий институтлари тинмай ўзгартириш концепциясини кўллаб қувватлаган, хатто ижтимоий инқилобар билан сиёсий ҳаётни ўзгартиришга ҳаракат қилган бўлса, Шарқ ўз диққатини инсон маънавиятига, эътиқодига қаратди. Жамиятдаги ўзгаришларга инсоннинг ички дунёси, маънавий-рухий ҳаёти, дунёқараши дахлдор бўлишини Шарқ халқларига хос тарихий маданий парадигма дейиш мумкин.

Конфуций таълимотини Моцзи (эрамиздан аввалги 480 — 400 йиллар), Мэнцзи (эрамиздан аввалги 372 — 289 йиллар), Сюньцзи (эрамиздан аввалги 213 — 235 йиллар), Лю Шао (III аср), Ли гао (1009-1059 йиллар), Чжи Си (1130-1200 йиллар), Лу Цзю-юан (1139—1193 йиллар), кўплаб бошқа олим ва мутафаккирлар давом эттирдилар. Энг муҳим жихати шундаки, давлат ва жамият муаммолари ҳар қандай даврда илм ва тафаккур ахлининг диққат марказида турган.

Моцзи "адолат осмон остидаги энг олий қадриятдир" дейди. "Осмон адолатни севади ва адолатсизликни ёмон кўради. Осмоннинг истаги одамлар бир бирига меҳрли бўлсин ва бир бирига фойда келтирсин. Осмон хохиши бўлмиш ердаги ишлар мезони улар учун наъмунадир". Хатто мутафаккир давлатни адолатнинг бузилиши ва уни қарор топтириш истаги келтириб

чиқарган, деб билади.

Лекин Конфуций давлат ва жамият бошқарувида субординацияни қўллаб-қувватлаган бўлса, Моцзи бу тамойилга қарши чиқади. У табақавий бўлиниш ўрнига "умумий меҳр-мухаббат" тамойилини қўяди. У, ҳеч ким аждодлари, насл-насабига қараб лавозим эгаллаши мумкин эмас, ҳар ким ўз истеъдод ва иқтидори, қобилиятига мувофиқ иш тутса, жамиятда адолат қарор топади, деб ҳисоблайди.

Конфуциянинг эзгу амаллар, ахлоқий тартиблар ҳақидаги қарашларининг мантиқий давомидир.

Инсонпарварлик ва адолат йўқ жойда давлат ва жамиятни бошқариш мумкин эмас.

Юқоридагилардан маълум бўладики, конфуцийлик давлат ва жамиятни эзгу амаллар, ахлоқ, хулқ-атворни тўғрилаш орқали адолатли бошқариш тамойилини ифода этади. Бу билан у идеализмга ён босади, чунки бошқарув кишилиқ фаолиятининг ўта мураккаб ва хилма-хил, ҳатто зиддиятли жихатлардан иборат шундай турики, бу жихатларнинг барчасини ҳисобга олмай туриб социал конструкцияларни амалга ошириш қийин. Аммо конфуцийлик негизидаги инсонпарварлик ҳеч қачон ўз қимматини йўқотмаган.

Веда адабиёти ривожланаётган даврда қадимги хиндлар одамлар ўртасидаги муносабатларни "илохий воситачилар" ёрдамида йўлга қўйишга интилган. Одамлар билан худолар ўртасида ўта содда "олиш ва бериш" қондаси ҳукм сурган. Улар ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйиш, қонун асосида қуришга интилиш эса кейинроқ пайдо бўлади.

Ерда, одамлар орасида ижтимоий-ахлоқий меъёрлар ҳукм суради. Хинд фалсафасида бу "рита қонунлари ва тартиб-қоидалари" деб аталади. Рита — қонун, у бутун дунёга таралган ва барча одамлар ва худолар унга итоат этади. Шунга биноан, қаерда қонун бўлса, ўша ерда бетартиблиқ ва адолатсизлик ўткинчи, вақтинчадир, Ёмонликнинг тантанаси мутлақ эмас,

муваффақиятсизлик эса тушкунликка сабаб бўлолмайди.

Ведаларга кўра, одамзод худолар олдида ҳам, ўз замондошлари олдида ҳам масъулдир. Эзгу амалли бўлиш — барчага хос фазилят. Рита қонунларига итоат этмаслик ғайриинсоний ҳолатлар юзага келишига сабаб бўлади.

Қадимги хиндлар худоларнинг якка ҳукмронлик қилишини эмас, балки ҳаётини рита қонунларига монанд бошқаришни хоҳлаганлар. Одамзод ва худолар бир-бирлари олдида маънавий масъулдирлар.

Эрамиздан икки минг йил аввал қадимги Хиндистонда халқ умумий ном билан "вайшья" деб аталган. Орийларнинг қабилалари кўчиб келгач, ижтимоий тузумда янги институтлар, бошқарув усуллари, кўшин, хунармандлар ва дехқонлар гуруҳдари пайдо бўлиб, бу ўзгаришлар натижасида тўрт табақа шаклланади. Улар кшатрилар, брахманлар, дехқонлар (вайшьялар) ва шудралардир (ахолининг қолган қуйи табақаси). Табақавий тизим кейинчалик мамлакатнинг тараққиётига ғов бўлди, лекин у ўз даврида турли ирқларга мансуб одамларнинг ўзаро қон тўкмай ёнма-ён яшашига имкон берди.

Буддизмнинг келиб чиқиши "хаёт азоб-уқубатлардан иборат" деган ҳулосага келган Гаутама Суддхартхи — Будда (эрамиздан аввалги VI-V асрлар) билан боғлиқдир. Унинг диний-фалсафий қарашларида "тўрт олийжаноб ҳақиқат" баён этилади, яъни азоб-уқубат бор, ушбу азоб-уқубатнинг боиси бор, азоб-уқубатни бартараф этиш мумкин, азоб-уқубатни бартараф этиш йўллари мавжуд. Буддизмдаги ушбу концепция нафақат алоҳида олинган шахс, балки айни пайтда барча одамлар ва бутун жамият ҳаётига тааллуқлидир. Гоҳо эса унинг давлат ва жамиятни бошқариш, янги ижтимоий муносабатларни шакллантириш билан боғлаб талқин этилишига ҳам дуч келамиз. Албатта, фалсафий-метафизик қарашлар умумий характерга эга эканлиги боис инсон ва жамият ҳаётининг барча томонларига татбиқ этилиши мумкин, Будда шахсни ахлоқий комилликка даъват қилиш орқали уни азоб-уқубатлардан халос қилмоқчи бўлади. Комилликка интилиш одамларнинг маънавий-ахлоқий

покланишига ёрдам бериб, ўз навбатида жамиятдаги муносабатларга ҳам таъсир этади.

Будда, инсонларнинг табақавий мансублиги уларни ўша табақа меъёрлари, қарашлари, расм-русумлари билан яшашга ундайди, деб билади. Шунинг учун бой-бадавлат кишилар билан донишманд (ғариб) кишилар бир-бирларига турлича муносабатда бўлади, деб кўрсатади. Бойнинг ўз фикри бойлик орттиришда, донишманд эса қалб роҳатини ўйлайди ва у инсонпарвардир.

Будда, юксак ахлоқли киши жамият ҳаётини бошқарса арзийди, деб ҳисоблайди. Албатта, мажозий айтганда, бу юксаклик Везувий вулкониинг эмас, Олим тоғининг чўққиси бўлиши керак. Яъни, эзгу амалли, оқил, тўғри сўз, маънавий пок кишини халқ улуғлайди ва эъзозлайди. Шу нуқтаи назардан давлат ва жамият ишларини маънавий покликка интилувчи кишига ишониш мумкин. Будданинг эзгулик, инсонпарварлик, тўғрилик, раҳмдиллик, садокат, нафс ва фахшга берилмаслик каби фазилатлар ҳақидаги фикрлари нафақат маънавий покланишга, азоб-уқубатлардан халос бўлишга интилувчи одамлар, балки барча инсонлар ва бутун жамиятга тааллуқлидир”

Ислом. Исломнинг ижтимоий, сиёсий ва инсон ҳаётидаги ўрни ҳақида жуда кўп тадқиқотлар ўтказилган ва асарлар чоп этилган. Исломда давлат ва жамият билан боғлиқ масалаларига турли ёндашувлар мавжуд. Уларга алоҳида тўхталиб, мавзудан четлашмаслик учун давлат ва жамият бошқаруви концепциясига оид жиҳатларнигина қисқача кўриб чиқамиз.

Ислом инсоннинг ҳаёти ва фаолияти, унинг ижтимоий муносабатларга дахлдорлиги, Аллоҳ олдидаги бурчи, давлат бошлиғи ёки халифа билан муносабатлари, хуллас, одамнинг ҳам бу дунёдаги, ҳам у дунёдаги ҳрлатини ҳам белгилаб беради. Давлат ва жамият бошқаруви ҳақида Қуръони Каримда кўп буйруқлар бор: "Аллоҳга, пайғамбарга ва амр эгаларига сизларга ҳоким бўлган кишиларга) бўйсунинг", "улар ўзаро кенгаш асосида иш олиб борадилар," "(Эй Мухаммад.) барча ишларда улар билан (сафдошларингиз билан) маслаҳат

қилинг". Демак, хар бир мусулмон, хар бир фуқаро Аллохга, пайғамбарга ва давлат бошлиғига бўйсунуши, уларнинг амрига итоат этиши лозим, Бу ғоя исломнинг давлат ва жамият ҳаётига чуқур кириб боришга қаратилганини кўрсатади. Ислом фикҳшунослари, биринчидан, Аллох иродасини бажаришга интилган бўлса, иккинчидан, Мухаммад пайғамбар (с.а.в.) ва унинг халифалари, издошлари олий диний ва дунёвий вазифаларни амалга оширишдаги бошланғич фаолият йўриқларига ўхшаш бошқарув тизимини яратдилар.

Исломда юзага келган оқимлар (сунний, шиа ва бошқа мазҳаблар) давлат ва жамиятни бошқариш масалаларига турлича ёндашади. Суннийларнинг фикрича, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бош субъекти Аллохдир. Давлат ва жамият унинг номидан бошқарилади. Халқнинг, жамоанинг ҳуқуқлари давлат арбобини сайлаш ва унинг амалий фаолиятини назорат қилишдир. Шиалар ҳам Аллохнинг мутлақлигини тан олади, бироқ давлат ва жамиятни имом бошқаради, деб билади. Имом фақат шариатга ва Аллохга итоат этади. Шу тариқа давлат ва жамиятни бошқаришга оид халифат ва имомат сиёсий-фалсафий доктринаси юзага келди.

Имомат ва халифат ислом давлатининг мумтоз шакли сифатида сиёсий жихатдан ўзига хос демократик анъаналарга эга бўлиб, мерос қолмайдиган, кенгаш асосида сайланадиган бир ҳокимият эди.

Ўлкамиз ҳаётида ислом ҳуқуқи, шариат XX аср бошларигача инсон, жамият, давлат ҳаётига оид меъёрларни белгилаб берган. Унда шариат қонунларига мувофиқ ҳукм чиқариш учун ҳуқуқий устуворликлар тизими мавжуддир. Биринчи — Қуръони Карим, иккинчи — Мухаммад алайҳиссаломнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги манбалар (ҳадислар), учинчи — мусулмон жамоаси ва уламоларнинг шариатнинг энг муҳим масалалари юзасидан яқдил фикрлаши, яъни ижмо, тўртинчи — қиёслаш, мантиқий ҳулоса чиқариш. Охирги ҳолда Қозининг мавқеи, унинг маҳаллий урф-одатларга асосланган шахсий нуқтаи назари муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Қадимги ислом оламида давлат ва жамият бошқаруви дин, фалсафа, шеърият, умуман, бадий адабиётда кўпроқ ифодаланган, тахдил қилинган. Унда ғарбдагидек давлат ва махсус тадқиқ этилган нома ёки рисола, ҳозирги маънодаги илмий асар эмас, балки юқоридаги ижод шаклларида учрайди. Бу эса ўлкамиз мутафаккирларининг барча сохалар, шу жумладан, давлат ва жамият ҳақида ҳам ўз қарашларига эга бўлишини тақозо қилган.

Аксарият ҳолларда ушбу қарашлар ислом ақидалари доирасидан чиқмаган, Қуръони Карим ва Сунна меъёрларини такрорлашдан иборат бўлган эсада, Юсуф Хос Хожиб, Махмуд Қошғарий, Исмоил ал-Бухорий, ат-Термизий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Жалолиддин Румий, Насриддин Тусий, ал-Мотуридий, ал-Марғиноний, Хофиз Шерозий, Алишер Навоий, Бобур, Аҳмад Дониш, Абай каби юзлаб, минглаб мутафаккирлар инсон ҳуқуқдари, эрки ва орзу-умидларига, адолатли жамият барпо этишга оид бетакрор ғояларни илгари сурганлар. Улар демократик жамият ва ҳуқуқий давлат қураётган Ўзбекистон учун нафақат тарихий-маданий мерос, шу билан бирга, миллий демократик тараққиётнинг маънавий, ахлоқий ва ижтимоий-ҳуқуқий дастури бўлиб хизмат қилиши мумкин.

1.2. Шарқ демократияси ва унинг жихатлари

Президент Ислон Каримов Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва Фуқаролик жамияти барпо этиш ҳақида тўхталиб, "Биз қурадиган жамият Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаши, миллий қадриятларимиз ва маданиятимиз қайта тикланиши, инсоннинг маънавий-ахлоқий баркамоллигини таъминлаши керак", деб таъкидлайди.¹ Демак, мамлакатимизда барпо этиладиган фуқаролик жамияти қуруқ жойда пайдо бўлмайди, у халқимизнинг бой тарихий-маданий тажрибасига таянади, ундаги замон ва тараққиёт талабларига мос келадиган жихатларни ўзлаштириш орқали шаклланади. Айнан шу мақсад нуқтаи назаридан ўлкамиз мутафаккирларининг давлат ва жамият ҳақидаги ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий қарашларига назар ташлаймиз.

Зеро, "Ўрта Осиё мутафаккирлари илмий кашфиётларининг туб мохиятини очиш уларнинг жаҳон илм-фани тарихидаги роли ва ўрнини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Хар қандай олим қадимги алломаларнинг ишларини ўрганиши, яхшилаши, такомиллаштириши даркор². Ўлкамиз ва халқимиз ҳаётига оид илк ёзма тарихий манба "Авесто"дир. Унда халқимиз тарихи, биз яшаётган заминда мавжуд бўлган давлатларнинг сиёсий тизими ва тараққиёт манбалари кўрсатиб берилганлиги истиқлолга эришган бугунги давримизда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Юртимиз ҳудудида шаклланган илк давлатчилик "Авесто"га кўра, уч даврдан иборат бўлган.

¹ *И.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., "Ўзбекистон", 1996. 123-бет.*

² *В.Қ.Қобулов, А.Ф. Файзуллатев, Ш.А. Назиров,- Ал-Хоразми алгоритим И алгоритимизасия. Т., Фан. 2006 г. 109-бет.*

Биринчи — энг қадимий даврдаги хаётда адолат ва инсоний бахт-саодат хукмрон бўлган; иккинчи даврда эзгулик рухлари билан ёвузлик рухлари ўртасида адолат учун кураш давом этган; учинчи даврда ақл-идрок, адолат тантана қилган. "Яхшиликдан таълим бериб, унга садоқатли бўлиб, — дейилади "Авесто"да, — яхши хокимлар хукм юритаверсинлар. Одамларга ва уларнинг авлодларига бахт-саодат келтирадиган адолатли қонунларни жорий қилсинлар ва амалга оширсинлар"³. Демак, "Авесто"да, худди Конфуций ва Афлотун таълимотидаги каби, адолатли ва инсонпарвар жамият, тузум энг қадимги даврда бўлган. Файласуфлар истилоҳи билан айтганда, у "олтин аср"дир.

Ушбу неқбинлик (оптимизм) Конфуций ва Афлотун қарашларидаги историцизмдан фарқ қилади. "Авесто"да жамият, давлат, оила ва уруғни бошқариш, яккахудолик нуқтаи назаридан ижтимоий борлик билан инсон ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйиш, кишиларни эзгуликни қўллаб-қувватлаб яшашга даъват этиш ҳақида кўп қимматли фикрлар билдирилади. Улар ўзбекистонлик тадқиқотчилар томонидан яхши очиб берилган. Шуниси эътиборлики, "Авесто" битикларида иррационалдан кўра рационал фикрлар устун бу эса Зардуштни кўпроқ инсон билан ижтимоий борлик ўртасидаги муносабатлар қизиқтирганидан далолат беради. Ушбу муносабатларнинг маъзи Зардуштнинг қуйидаги хикматида ўз аксини топган: "Инсон ҳақиқат ва адолатга интилсин, одамзод бахтли-саодатли яшашга ҳақли, инсонни хаётдан, ҳақ-ҳуқуқидан махрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ".

"Авесто"да баён қилинган ҳақиқат қарор топган, адолатли, бахт-саодатли ва инсонпарвар жамият куриш ғояси Ўрта Осиё мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий қарашларида марказий ўринда туради.

Фалсафий-ҳуқуқий қарашларда инсон — жамият — давлат тизимидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий муносабатларнинг муайян

³ Х. Бобийев, Т. Дўстжонов, С. Хасанов "Авесто" Шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. Т., 2004. 13-бет.

бир тартиби хақида фикр юритилади. Ушбу фикрлар негизида инсон — жамият — давлат ижтимоий-хукуқий муносабатларини идрок этиш, уларни рационаллаштириш мақсади ётади. Чунки, хукук, меъёрлари мамлакатнинг барча фуқаролари учун ягона бўлган қонун-қоидаларга асосан ижтимоий муносабатлар тизимини қарор топтириб, мулкка эгалик қилиш ва уни тасарруф этиш, мол айирбошлаш тартибини ўрнатган ва қўллаб-қувватлаган, давлат хокимиятининг бир бутунлигини таъминлаган. Бунингсиз бирор жамият хаётининг равон, осойишта хаётини тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, фалсафий-хукуқий таълимотлар соф хукуқий ёки соф фалсафий қарашлар эмас, улар негизида инсон — жамият — давлат силсиласи учун ягона бўлган ижтимоий муносабатлар, давлат хокимиятининг бир бутунлигини таъминлаш, одамлар хаётини адолатли, бахтли-саодатли, равон ва осойишта қилиш хақидаги фикрлар, ёндашувлар, илмий-назарий концепциялар ётади.

Фалсафий-хукуқий қарашлар, бир томондан, фалсафанинг, иккинчи томондан, хукуқнинг инсон — жамият — давлат муносабатларига оид ёндашувларини ўзида мужассамлаштиради. Маълумки, инсон — жамият — давлат муносабатлари жуда хилма-хил, хатто баъзида зиддиятлидир. Ушбу хилмахиллик ва зиддиятлар инсон акл-идрокининг рационал ва иррационал тафаккурга мойиллиги, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг бардавомлиги¹ Гегель ибораси билан айтганда, Борлиқнинг яратилишига илохий ва моддий тушунчалар орқали қараш. Баъзилар худо яратувчи эканига ишонса, баъзилар эволюцияга ишонади. "халқлар ва давлатлар ҳеч қачон ва ҳеч нимани ўрганмагани ҳамда таълимотларга мувофиқ яшамагани" билан изоҳланади. Яъни, инсон хаёт экан, у ўзини кашф этаверади, давлат ҳам худи шундай.

Мухтасар айтганда, инсон - жамият - давлат муносабатларини умумий мақсадлар ва умумий манфаатлар нуқтаи назаридан рационаллаштиришга

¹ Федорова М.М. Класическая философия. М., Бес мир , 2001, 7-бет.

қаратилган фикрлар, ушбу мақсад ва манфаатларни махсус ижтимоий меъёрлар, тартиб-қоидалар асосида уйғунлаштиришга йўналтирилган ёндашувлар фалсафий-ҳуқуқий қарашлардир.

"Қадимги Шарқда ҳуқуққа ёндошиш хох у легистик, хох у табиий-фалсафий йўналишда бўлсин, уларнинг бошланғич нуктасини дастлаб, асосан, диний-мифологик дунёқараш ва сўнгра содда дунёвий қарашлар ташкил этган, — деб ёзадилар ўзбек олимлари М.Х. Рустамбоев ва С.О. Абдухолиқовлар ўз асарларида. — Қадимги Шарқ мамлакатларида амалиётда расмий ҳуқуқ ва қонун дин, диний ахлоқ билан узвий боғлиқ ҳолда, унинг воситасида асослаб берилган"².

Ўрта Осиё мутафаккирларининг ижодида сиёсий, фалсафий ва ҳуқуқий қарашлар уйғун келади, кўпинча улар бадий, хатто мифологик воситалар билан тасвирланади. Гоҳо сиёсий, фалсафий ва ҳуқуқий воқеликни бадий тўқималардан, ривоят ва афсоналарга бой талқинлардан излашга тўғри келади. Ўрта Осиё мутафаккирларининг сиёсий-ҳуқуқий ва фалсафий қарашларига назар ташлаганда, ўрта асрлардаги сиёсий, фалсафий ва ҳуқуқий таълимотлар бадий ижодга сингдирилгани яққол кўзга ташланади. Лекин эрамиздан аввалги VII асрга мансуб "Авесто"дан милоднинг VII асригача бўлган улкан бир давр тадқиқотлилар эътиборидан чеккада қолиб келади ва бу даврга оид манбалар асосан тарихий-археологик характерга эга. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт, ҳуқуқ институтлари, инсон — жамият — давлат муносабатлари асосан зардуштийлик орқали талқин қилинади. Кейинги йилларда чоп этилган йирик монографик тадқиқотларда ҳам ўша даврларда Урта Осиёда Ахамоний шохларнинг ҳуқуқий тартиблари амал қилгани қайд этилиб, шу билан бирга, маҳаллий ҳуқуқий

² М.Х. Рустамбойев, С.О. Абдухалилов. Ҳуқуқ методологияси ҳуқуқий фалсафий тушуниш бўйича изланишлар. 1 китоб. Т., 2005. 74-74 бет.

меъёрлар бўлгани тан олинади, аммо улар хақида манбалар кам эканлиги таъкидланади.

Баъзан тадқиқотчилар Ўрта Осиёда Ахмонийлар подшоҳлиги ҳукм сурган даврдаги сиёсий-ҳуқуқий қарашларни Парфия ва Сосонийлар давридаги қонунлар, ҳуқуққа оид ҳужжатлар орқали ўрганишни маъқул кўрадилар. Шунинг учун соҳанинг билимдони бўлган тарихчи ва файласуф олим А.Периханян зардуштийлар ва зардуштий бўлмаганлар хақида фикр юритиб, уларни ҳуқуқий мавқеи нуқтаи назаридан статус либертатис (эрк мавқеи), статус сбитатис (оила мавқеи) ва статус фамилиае (уруғ мавқеи) сифатида тасниф жамоага мансублигига (қишлоқ уюшмаси ёки шаҳар уюшмаси) қараб ҳам табақалаштирилган, Бу эса инсон — жамият — давлат муносабатлари синфий, оилавий ва фуқаровий белгилар, ҳуқуқий меъёрлар орқали қарор топиб борганини кўрсатади.

Тарих холисона баҳоланаётган ҳозирги давр одамлар ўртасида нафақат рақобат, кимўзди, антагонизм, балки муросаю мадора, консенсус, ўзаро ёрдам ва дастак ҳам мавжуд бўлганини, "Шарқ деспотизми" Гегель назарда тутган ва қоралаган ваҳимали кўринишда эмас, балки давлат ва жамиятни умум-манфаатлар нуқтаи назаридан бошқариш усули бўлганини кўрсатмоқда.

Ўрта Осиё мутафаккирларининг давлат ва жамият хақидаги ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий қарашларини

— мифологик-диний;

— социал-утопик;

— Шарқона демократик ёндашувларга таснифлаш қилиш мумкин. Бундай ёндашув ҳозирги илмий адабиётларда кенг қўлланилаётган персоналистик ёндашувдан фарқ қилади, Персоналистик ёндашувда у ёки бу мутафаккирнинг фалсафий-ҳуқуқий қарашлари ретроспектив таҳлил қилинади ва асосий эътибор мутафаккирнинг ўзига ҳамда ғояларига қаратилади. Бизнинг ёндашувда эътибор мутафаккирларнинг фалсафий-ҳуқуқий қарашларига, улар ўртасидаги

диалектик боғлиқлик ва муштарақликларга қаратилади. Бу давлат ва жамиятни бошқаришдаги ўзига хосликларни, шарқона демократияни чуқурроқ билишга имкон беради.

Мифологик-диний ёндашув давлат ва жамиятнинг келиб чиқишини, бошқарилишини ғайрихаётий, иррационал тарзда талқин қилади. Бу ёндашувга оид манбалар ёзма ва оғзаки адабиётлар орқали маълумдир. Уларда тўқима билан ҳақиқат, иррационаллик билан ҳаётийлик уйғун келгай, воқелик ижодкор томонидан ҳам, тингловчи, ўқувчи томонидан ҳам ҳақиқат сифатида қабул қилинган. Мифологик қарашларнинг диний таълимотларга сингиши натижасида афсонавий қахрамонлар моддийлик касб эта боради. Лекин шундай бўлсада, халқлар ҳеч қачон ўзининг мифологик тасаввурларидан тўла вос кечнаган.

Қадимги турк адабиётида, оғзаки (фольклор) ва ёзма адабиёт яхлит тизим бўлган. Ундаги космологик ва мифологик сюжетларда давлат ва жамият талқини уч қатламли олам модели (Осмон — Ер — Одам) орқали берилади. Туркийларда оламнинг яратилиши ер ва осмон билан боғланади, тангри — ота, ер — она, деган тасаввурлар архаик даврга алоқадор. Бу образларда, бир томондан, илк одамларнинг дунё, коинот, борлиқни англаш даражасини, иккинчи томондан, оила — никоҳ муносабатларининг (кенг маънода инсон — жамият — давлат муносабатларини) табиий объектларга кўчирилишини кузатиш мумкин. Ер ва Осмон космогоник жараённинг асосий бошланғич нуқтаси бўлган. Маълум бўладикки, космогоник-диний қарашлар инсон ва жамият ҳаётидан мутлақ ажралмаган, демак, инсон — жамият — давлат муносабатлари қандайдир воситалар ва тасвирлар билан космогоник тасаввурларда қатнашади.

Мифологик-диний образлар қадимги турк афсоналарида ҳам, Махмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит-турк" асарида, илк бадиий адабиётлар — "Ўғизнома", "Муҳаббатнома"да ҳам тилга олинади.

Урта Осиё мутафаккирларининг барчаси тангрини яратувчи сифатида тан олади ва бошқарув ишларида мифологик-диний ёндашувни қўллаб-қувватлайди.

Хозирги тадқиқотларда бундай ёндашув "тангриизм" деб аталмоқда¹

Қадимги туркий ёдномаларда (Урхун-Енисей битиклари) тангри фақат яратувчи эмас, "тангри-эл", "тангри-ер", "тангри-давлат" маъноларида ҳам келади ва кишилар ҳаётини: инсон — жамият — давлат муносабатларини тартибга солади ва бошқаради.

Ислом динининг қарор топиши билан Ўрта Осиё мутафаккирларининг ижодида, фалсафий-ҳуқуқий қарашларида мифологик-диний ёндашув мустаҳкам ўрин эгаллади. Бироқ улар энди исломий характер касб этади. Юсуф Хос Хожибнинг "Қутадғу билиг" асаридаги давлатчиликка оид қарашларнинг тахлили унинг космогонияси исломий эканлигини кўрсатади, Шу билан бирга мутафаккир баён қилган давлатчилик қадимги анъанага мувофиқ дунёвий характерда. Яъни, Юсуф Хос Хожибнинг асарида Рух (Ўзғурмиш) қатнашсада, у Ақл (Ўғдилмиш) ва Адолат (Кунтуғди) устидан ҳукмрон эмас. Аммо бу хулоса қадимги турк давлатчилигида (масалан, турк хоқонлари ўзига бўрини тотем деб билганлари. "Ўғузнома"да эса кулранг елли бўри тилга олинади) ҳам, Ўрта Осиё мутафаккирларининг ислом ҳукмрон мафкура бўлган даврдаги фалсафий-ҳуқуқий қарашларида ҳам мифологик-диний персонажлар, сюжетлар ва элементлар бўлганини рад қилмайди. Хатто "Қутадғу билиг"даги Рухда (Ўзғурмиш), гарчи унда дунёвийлик хислатлари устун турсада, мохиятан спиритуализм унсури борлигини пайқаймиз. Шу тариқа, ақл ва рух, баҳси Шарқ динлари ва Шарқ спиритуализмида* асосий мавзулардан бири эканини ҳисобга олиб, Юсуф Хос Хржиб Рух, (Ўзғурмиш) билан Ақд (Ўғдулмиш) ўртасидаги мулоқотни бежиз келтирмаган, деган хулосага келиш мумкин.

"Қутадғу билиг"да адолатли шох, доно йўлбошчи ва давлат хизматчиларининг сифатлари, давлатга (шох) хизмат қилиш қоидалари, вазир ва лашкарбошининг вазифалари ҳақида турли фикрлар билдирилсада, соф ҳуқуқий

¹ *Н. Рахмонов.* Кўхна ботик тошлар. Т., 1991. 95-бет.

мавзулар муҳокама қилинмайди, Подшоҳнинг маслаҳат билан иш кўриши қайд этилсада, буни ҳам том маънодаги демократик ходиса дейиш қийин.

Ўрта Осиё мутафаккирларидан Низомулмулкнинг "Сиёсатнома", Кайковуснинг "Кобуснома", Зохирий Самарқандийнинг "Синдбоднома" асарларида ҳам мифодогик-диний (теокриик) ёндашувлар яққол акс этади. Масалан, Низомулмулк "Длох одамлардан бир кишига қудратини кўрсатиб, давлат ва иқбол беради, — деб ёзади. - Ҳақ таолодан билим ва ақл топиш, шу билим билан қўл остидагилардан ҳар бирини ўзига тенг бўлишди, ҳар бирига мартабасига мос кадр қилиб, мансаб беради, хизматкорларини халқ, орасидан ажратиб олади, ҳар бирига бир мартаба ва манзрла беради, дин ва дунё зарурлигига муҳимоти билан уларни таъминлайди, раиятни муҳофаза қилади, токи унинг ақли соясида халойиқ роҳат ила яшаш кун кўрсин".

Низомулмулк одамзотнинг бурчи ва ҳуқуқи "Аллоҳ таолонинг фарзи ва суннатларини ижро этиш" деб билади. Унинг фикрича, бу аввало подшоҳ учун вожибдир. Низомумулк даврида фикҳда ханафия, моликия, шофия ва ханбалия мактаблари мавжуд эди. Мутафаккир ханафия фиксини қўллаб-қувватлаган. Низомулмулк ушр (солиқ) йиғиш, садақа тарқатиш, вақф, жазо, ижара, гуноҳ каби юридик ҳолларга оид масалаларни ҳал этишда ханафия фикхшунослардан келиб чиққани шундай таъкид учун асос бўла олади аммо мутафаккир фуқароларнинг шох амрига, фармонларига сўзсиз итоат қилиши зарурлигини тарғиб этади, саройга қарши чиқишни исломга қарши чиқиш сифатида баҳолайди. У ижтимоий-ахлоқий сифатларни шакллантириш орқали фуқаро билан давлат, синфлар ва табақалар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этмоқчи бўлади.

Шунинг учун ҳам XIV асргача давлатнинг келиб чивдши Ҳақидаги сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий қарашлар, асосан, алоққа йўналтирилган мавҳум назария бўлиб қолди. Бу Ўрта Осиё мутафаккирларида яққол кўзга ташланади.

Социал-утопик қарашлар. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бундай қарашлар мавжуд борлиққа мувофиқ бўлмаган тартиб-қоидаларни ўзгартиришга қаратилган ёндашувлардир. Аслида эса утопияни ижтимоий тузумда рўёбга чиқариш мумкин эмас. Бошқача айтадиган бўлсак, социал-утопик қарашлар мавжуд ижтимоий борлиқни танқид қилиш ва уни инкор этиш орқали ижтимоий тузумнинг етук моделини яратишга йўналтирилган ёндашувлардир. Яъни, социал утопиянинг мақсади қандай бўлмасин, етук ижтимоий тузум, идеал жамият барпо этишдан иборат.

Ўрта Осиё мутафаккирларининг социал, утопик қарашларида идеал жамият, етук давлат ва комил подшоҳ уйғунликда қаралади. Социал-утопик ғоялар Форобий, Ибн Сино, Беруний, Ахмад Дониш каби буюк мутафаккир олимлар, Юсуф Хос Хожиб, Фирдавсий, Югнакий, Жомий, Навоий сингари донишманд ижодкорлар асарларида ўз аксини топади. Олимлар асарларидаги социал-утопик қарашлар ўша даврда ҳукм сурган ислом тамойилларига муқобил ғоя сифатида илгари сурилган. Қалам ахли эса бадиий-оммабоп усулда, кўпинча ҳукмдорга панд-насихат, ўтти тарзида етук давлат, идеал жамият ва комил подшоҳ ҳақидаги қарашларини баён этганлар. Масалан, Жомий ўзининг "Хироднома ва Искандар" асарида қашшоқ ҳам, бой ҳам, подшоҳ ҳам йўқ, ҳамма одамлар оға-ини, бир-бирига дўст, фуқароларнинг эркин ҳаёти учун ҳамма шароит мухайё шахарни тасвирлайди.

Етук, идеал жамият ва комил подшоҳ ғоясини социал-утопия сифатида Ўрта Осиёда энг аввал Форобий илгари сурган. Жамият Форобий назарида "Илм ал-Мадина" (шахарни бошқариш илми), "Илм ал-Фикҳ" (ҳуқуқшунослик, қонунчилик илми) ва "Илм ал-Қалом" (қалом илми) орқали бошқарилади. Бу илмларга таяниб бошқариладиган давлат ва жамиятни мутафаккир "Фозил кишилар шахри" деб атайд.

Фозил кишилар шахри фуқароларининг мақсади бахт-саодатга эришмоқдир. Бу шахар етук вужуд каби фаолият кўрсатади ва подшоҳ унинг

юрагидир. Фуқароларнинг бахт-саодатга етишиши подшоҳга, унинг ахлоқий, илмий, амалий хислатларига боғлиқ. Шунинг учун ҳам Форобий подшоҳда ўн икки хислатдан ҳеч бўлмаганда беш-олтитаси бўлиши зарур, деб ҳисоблайди. Шу тариқа мутафаккир фозил шаҳарни бошқарадиган комил инсон идеалини яратади.

Форобий давлат қонунлар асосида. бошқарилиши лозимлигини айтади. Агар подшоҳ (имом) алмашса, у олдинги подшоҳ (имом) қабул қилган қонунларга таяниши ва ўзи ҳам зарур қонунларни "ўйлаб топиш учун ижод, ихтиро қилиш қувватига эга бўлиши" зарур деб ёзади. Хуллас, мутафаккир фозил кишилар шаҳри фуқароларини мукамал шахслар ва комил инсонлар, бошқарув усулларини етук давлат ва идеал жамиятга муносиб усуллар сифатида тасвирлайдики, уларни мавжуд ижтимоий борликда шакллантириш фақат орзу эди, ҳолос.

Демак, Ўрта Осиё мутафаккирларининг социал-утопик қарашлари мутлақ ғайрихаётий, хомхаёл маҳсули эмас. Юқоридагилардан келиб чиқадики, зарур ижтимоий, сиёсий ва маънавий шароитда, муҳитда, айниқса комил инсон орқали, идеал жамият, етук давлат барпо этиш мумкин. Баркамол инсонни тарбиялаш, у орқали фуқаролик жамиятини шакллантириш қанчалик ҳаётий бўлса, комил инсон орқали идеал жамият, етук давлат қуриш ҳам шунчалик ҳаётийдир. Ҳақиқий демократиянинг шиори шуки, "ҳукумат фалон ишни қилсин", деб эмас, "бизнинг фалон ишни қилишимизга имкон беринг", деб яшаш керак.

1.3. Фуқаролик жамияти қурилишининг асосланилиши

Ижтимоий-фалсафий ва юридик адабиётларда демократия халқ хокимияти, давлат шакли, фуқароларга ва уларнинг бирлашмаларига, бошқарувга оид қарорлар мазмуни, бу қарорларнинг жамият манфаатларини рўёбга чиқаришга таъсир қилиш имкониятлари сифатида қаралади. Уларда халқ хокимиятчилиги, парламентаризм, хокимиятнинг тақсимланиши, сиёсий, ғоявий плюрализм, ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлат институтлари, инсонларнинг кенг фуқаролик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқлари мужассам бўлади. Худди шунингдек, демократияда марказий ва маҳаллий вакиллик муассасалари, сайлов ва қонунни назорат қилиш ташкилотлари, турли партиялар ва жамоат уюшмалари мавжуддир. Ғарб қадриятларидан келиб чиққан ушбу таърифларда эътибор объектга, яъни ижтимоий-сиёсий институтларга қаратилади. Уларда демократияни ҳаракатга келтирувчи куч ва унинг пировард мақсади бўлган инсон, инсон манфаатлари, инсоннинг ички маънавий олами диққат марказида турмайди. Натижада Ғарб демократияси ташқи оламини, ижтимоий-сиёсий ҳаётни, институтларни ўзгартиришга, такомиллаштиришга йўналтирилган ёндашувга айланади, Шарқона демократия эса дунёни, ижтимоий ҳаётни ўзгартиришни, такомиллаштиришни инсондан, унинг ички, маънавий ҳаётини мукаммаллаштиришдан бошлайди. Унинг мақсади инсонни, унинг маънавиятини мукаммаллаштириш орқали етук давлат, идеал жамият қуришдир. Албатта, биз Шарқ демократиясини Ғарб демократиясига қарши қўйиб, уларни мунофий оқимларга, назарияларга айлантириш ниятидан йироқмиз. Инсоният, барча халқлар, миллатлар ва давлатлар муштарак қадриятлар, ахлоқий меъёрлар атрофида бирлашишга, умумийликка интилаётган ҳозирги даврда Шарқ ва Ғарбни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ножоиз. Лекин шу билан бирга, шарқона демократиянинг ўзига хос жихатлари, хусусиятлари ҳам мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди. Шарқона демократия:

1) субординация ва иерархик муносабатларда кам тажрибали ва кам билимли кишининг тажрибалироқ, билимлироқ кишига итоат этишида;

2) давлат ва жамиятни бошқаришда аввало ахлоқий, маънавий меъёрларга риоя этилишида;

3) аждодлар тажрибасига асосланган одатий ҳуқуқларнинг сақланиб туришида;

4) фикҳда тарихий анъаналар (Қуръони Карим, хадислар) ва аналогларга таяниб ҳуқуқий муаммолар эркин ҳал этилганида;

5) подшоҳ {монарх, шох} саройида давлат ва жамият ишларини бошқаришга оид муаммоларни ҳал этишда иштирок этадиган кенгаш (аъёнлар кенгаши, вазирлар кенгаши, олиму фузалолар кенгагаи) мавжуд бўлганида;

6) подшоҳнинг (монарх, шох) нафақат ўз хаёти, худди шунингдек, фуқароларнинг турмуши, маънавияти, ишончи эътиқоди учун Аллоҳ олдида жавобгарликни теран ҳис этишида;

7) ижтимоий-сиёсий ҳаётни тадбирий ривожлантиришга мойилликда;

8) инсон ва жамият ҳаёти сиёсий мафкуралар тазйиқидан холи тарзда кечиши таъминланганида;

9) инсоннинг маънавий ҳаётини, маънавий дунёсини бойитиш, такомиллаштириш бошқарув ишларидаги асосий вазифа сифатида қаралишида;

10) инсон — жамият — давлат силсиласи уйғунликда Қаралганида;

11) жамоа ҳаёти ва унинг манфаатларининг устуворлигида намоён бўлади.

Маълумки, давлат ва жамият бир-бирига диалектик боғлиқ ва бир-бирини тақозо этади, аммо турли функционал хусусиятларга, мавқеларга эга субординация ва иерархик поғоналар орқали бошқарилади. Субординация ва иерархия динамик тизимларга хос бўлган беқарорликни, рисолага тушмайдиган энергетик ходисаларни жамият тараққиёти манфаатларига мувофиқ ташкил этишга қаратилган унсурлардир. Жамият каби динамик тизимлар мавжуд экан субординация ва иерархик муносабатлар ҳам сақланиб қолаверади. Бу нафақат

хозирги, балки ўтмишдаги жамиятларга ҳам хосдир.

Махмуд Кошғарийнинг "Қутадғу билиг" асарида давлат ва жамиятни бошқаришда субординация ва иерархия Ақл (Ўғдулмиш) тимсолида намоён бўлади. Мутафаккир Ақлни (Ўғдулмиш) асар марказига қўяр экан, айнан у орқали ўзига хос, айтиш мумкинки, шарқона давлатчилик концепциясини баён қилади. Ушбу концепцияда шох амалдорлар, маслахатчилар, элчилар, котиблар, хизматкорлар ва фуқаролардан фарқ қилувчи сифатларга эга шахс сифатида тасвирланади. У кучли бир идрок сохиби, юксак фаросат эгаси, кўнгли эзгулик нурига тўла, иш юритиш устасидир. Бундан ташқари, у барча ишларда тажрибали, ғайирликка сезгир, оқиллик бобида ибратли, заковатли, маърифатпарвар, ёшларга таянувчан, адолатпеша, садоқат сифатининг сохиби каби 12 фазилатни ўзида мужассам этади¹. "Умуман шохлик ишини шохлик сифатига эга бўлган кишиларгина бажара оладилар",² дейди Юсуф Хос Хожиб. Шох ўзининг "шохлик сифатлари" орқали "хушёрлик ва кучли сиёсатдонлик боғичи" хисобланади. Демак, шох ўзининг ҳам инсоний, ҳам амалий фазилатлари билан хизматкорлари ва фуқароларидан юқори туради. Айнан мана шу фазилатлари вазирлар, лашкарбошилар, котиблар, хизматкорлар ва фуқароларни унга хурмат, иззат, садоқат кўрсатишга, субординация ва иерархик муносабатларга мувофиқ бўйсунтиришга ундайди. Шохни ўзи қатори ёки ўзига тенг билган аъёнлар, хизматкорлар унга чин дилдан хурмат, иззат кўрсатмайди, ўзидан паст кўрганлари эса уни тахтдан махрум қилишга, кўп холларда ўлдиришга уринганлар. Бунга тарихда мисоллар кўп.

Ўрта Осиё мутафаккирлари подшоҳни комил инсон сифатида тасвирлаганларида, биринчидан, хукмдор ўз фазилатлари билан қолган барча амалдорлар ва фуқаролардан юқори туриши лозим, у энг олийжаноб ва эзгу

¹ А. Ёкубов. "Қутадғу билиг"да давлатчилик концепцияси. Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриети. 1997. 32-33-бетлар.

² Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Т., "Фан". 1971. 329-бет.

ниятларга эга булгани, энг хайрли мақсадларни кўзлагани туфайли элга, халққа мураббийлик, оталик қила олади, деб билганлар. Иккинчидан, подшоҳ давлат ва жамият ишларини мукамал билгани, фуқароларнинг фаровон яшашга, адолатли ҳаёт қуришга интилишларидан тўла хабардор бўлгани учун бошқарувни субординация ва иерархия талабларига мувофиқ ташкил қила олади. Учинчидан, подшоҳнинг вазифаси амалдорларни иқтидори ва қобилиятига қараб лавозимларга тайинлашдир. Одамлар ўзидан иқтидорлироқ, тажрибалироқ, билимлироқ кишиларга бўйсунishi даркор. Акс ҳолда, давлат ва жамият ишларини оқилона ташкил этиш ва бажариш мумкин эмас.

Шарқона демократияда давлат ва жамият ишларини ижро қилишда, аввало, адолат ва ахлоқий-маънавий меъёрларга эътибор берилган. Иймон-этикод, эзгу амал, хушмуомалалик, бировнинг мулкига кўз олайтирмаслик, ҳаққига хиёнат қилмаслик, муросою мадора билан жамоа бўлиб яшаш, ўзаро хурмат-иззатда бўлиш, амалдорлар фаолиятини қадрлаш, фармонларга бўйсунishi ва ишонч билан қараш, одамларнинг аждодига қулоқ тутиш, ноҳақлик рўй берганида заиф, ёрдамга муқтож томоннинг тарафини тутиш, покликни, меҳр-муруватни ва беғаразликни улуғлаш каби фазилатлар ана шу меъёрларни белгилаб берган.

Тадқиқотчилар Шарқ ва Ғарб сиёсий қарашларини таққослаб, ғарб тафаккури инсоннинг оламдан устунлигини таъминлаш ва тасдиқлашга қаратилган социоантропоцентризмга мойил — у дунёни менсимайди, Шарқ донишмандлиги эса космоцентрик бўлиб, унда инсоннинг барча ўй-фикр ва ҳатти-ҳаракатлари коинот қонуниятларига мувофиқ келиши зарур, деган хулосага келадилар. Бу бежиз эмас. Конфуцийлик, даоизм, буддавийлик, ислом, ҳатто насронийлик ҳам дунёни зўрлик билан ўзгартириш тарафдорлари эмас. Уларда инсоннинг маънавий-ахлоқий фазилатларини мукамаллаштириш орқали фаровон ҳаёт қуриш ғояси илгари сурилади. Адолат ердаги одамларнинг коинот қонуниятлари ва тартиб қоидаларига мувофиқ яшаши, номукамалнинг мукамалдан ибрат олиши, унга ихлос қўйиши ва этикод қилиши билан боғ-

ликдир.

Маълумки, Шарқнинг барча сиёсий, фалсафий-ҳуқуқий таълимотларида маънавий-ахлоқий етук инсон — подшоҳ марказий ўринда туради. Хатто қуръонда ҳам Искандар Зулқарнай юксак маънавий сифатларга эга ҳукмдор сифатида баён этилади. Бундай ёндашувни Абдурахмон Жомий, Низомий Ганжавий, Алишер Навоий асарларида ҳам кузатамиз. Низомулмулк эса подшоҳларни адолатли ва адолатсизларга ажратади. Адолат подшоҳга Раб томонидан берилган, унинг маънавий-ахлоқий бурчи илоҳ берган ушбу фазилатни асрашдир. Бу борада у Фаридун, Искандар, Алишер, Нўширавон, халифа Умар, Хорун ар-Рашид, Мўътасим, Исмоил бин Аҳмад Сомоний, Султон Маҳмуд Ғазнавийни ибрат қилиб келтиради. "Агар подшоҳ барчадан устун бўлишни хоҳдаса, — деб ёзади Низомулмулк, - ўз ахлоқини гўзал фазилат ва хислатлар билан безатиши ва ёмон хислатлардан покланмоғи зарур. Ёмон хислатлар — "ҳукд (нафрат), ҳасад, ғазаб, шахват, хирс, амл (айб), лажжожлик (эзмалик), ёлғон, бахл (бахиллик), бадфеъллик, зулм, ўзибилармонлик, шошма-шошарлик, носиполик, енгилтаклик", гўзал фазилатлар эса "хаё, яхши хулқ, ҳалимлик, кечириш, тавозе, саховат, сабр, сидқ, шукр, раҳмат, илм, ақл, ақл"диръ. Албатта, бу фазилатлар фақат подшоҳлар ва амалдорларга хос бўлиши зарур экан, деб ўйламаслик керак. Шарқ мутафаккирлари, подшоҳдаги эзгу хислатлар унинг фуқароларида ҳам шундай фазилатларни шакллантиради, деб билганлар. Улар подшоҳга, ундаги маънавий-ахлоқий фазилатларга юқори талаб қўяр эканлар, подшоҳ орқали жамиятда эзгуликни, маънавий баркамолликни шакллантиригани кўзлайдилар. Шунинг учун улар адолат, эзгу амаллар ва маънавий-ахлоқий фазилатларни барча — подшоҳ ҳам, фуқаролар ҳам ўзида шакллантириши, уларга интилиб ва амал қилиб яшаши зарур, деган фикрни илгари суриб, бу мақсадларни ижтимоий-ахлоқий меъёр даражасига кўтарадилар. Ушбу меъёрлар Шарқ халқларининг тарихий-маданий парадигмаси, менталитети, турмуш тарзи ва эътиқодига айланганки, бугун

уларсиз демократик тараққиётни тасаввур қилиш қийин.

Шарқ халқларидаги ўзига хослик аجدодлар тажрибасига, тарихий, маданий анъаналарга, одатий ҳуқуқларга содикдикда кўзга ташланади. Агар ғарбда қадриятларни менсимаслик, уларга нисбатан, таъбир жоиз бўлса, "хоинлик қилиш" оддий хол бўлса, Шарқда Осмон билан Ер ўртасидаги гармонияни, подшоҳ билан фуқаро, рух билан вужуд ўртасидаги уйғунликни таъминлаш барча изланишларнинг моҳияти бўлиб қолаверади.

Маълумки, илк тараққиёт босқичида анъана ва одатлар барча халқларда ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлган. Хатто кейинги, масалан, қулдорлик ва феодаллик муносабатлари ҳукмрон бўлган даврда ҳам одатлар расмий ҳуқуқ мақомида бўлган. Ибтидоий даврларда юзага келган одатлар анъана даражасига кўтарилиб, жамиятдаги синфий муносабатлар таъсирида ҳуқуқий меъёрларга айланган. Ўлкамиз халқлари ҳам одатий ҳуқуқларга амал қилиб келганлар, Шариатнинг, кейинчалик Чор ҳукуматининг қонунчилиги таъсири, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар туфайли одатий ҳуқуқнинг шакли ўзгара борган. Ҳозирги пайтда одатий ҳуқуқлар ахлоқий-тарбиявий усуллар сифатидагина учрайди ва юридик муносабатларга таъсир ўтказмайди. Аммо одатий ҳуқуқ илдизлари оилавий ва шахслараро муносабатларда сақланиб қолган. Масалан, келин ўғирлаш, қалин тўлаш, кўп хотинлиликка интилиш, эркакнинг ажралиш ташаббускори бўлиши, оила, уруғ шаъни ва қадрини биргалашиб химоя қилиш, катталардан иборат ҳакамлар хайъатига (оқсоқоллар) мурожаат қилиш каби одатлар Ўрта Осиё халқларининг этник-маданий ҳаётида ҳамон учраб туради, хатто минтақамиздаги давлатлар ҳозир замонавий тараққиёт йўлига ўтган ва халқаро ҳуқуқ меъёрларига асосланган миллий ҳуқуқий тизимларни яратаётган бўлсада, маданий-маиший ҳаётда одатий ҳуқуқнинг қолдиқлари, излари батамом йўқолган деб бўлмайди. Аслида одатий ХУҚУҚ қолдиқларининг демократияга ҳеч қандай алоқаси йўқ, аммо одат ва анъаналар, уларнинг одамлар тасаввуридан батамом ўчмагани, турмуш тарзидан

чикмагани, бир томондан, этник-маданий ўзига хосликларни, маданий плюрализмни, ранг-барангликни асровчи омил хисобланса, иккинчи томондан, тарихий-маданий анъаналарни инкор этиб, мудом янги-янги меъёрлар кетидан қувишга ундовчи ғарб демократиясининг хуружидан асрайди. Хар қандай хуруж (харбий, сиёсий, маданий) зўравонликдир, зўравонлик эса муқим хаётга, анъаналарга тазйиқ ўтказди, мавжуд тартибқоидаларни куч билан ўзгартиришга, энг хавфли томони, улардан тез воз кечишга мажбур этади.

Шарқда давлат ва жамиятни бошқариш тамойиллари сакраллаштирилган (илохийлаштирилган). Бир қарашда диний Догмани тан олиш демократия тамойилларига зид кўринади.

Аммо худони тан олиш ижтимоий-сиёсий ва этник-маданий хаётдаги ранг-барангликни, у ёки бу оқимга хайрихох бўлишни тақиқламаган. Масалан, ислом динида турли мазхаб ва оқимларнинг мавжудлиги унда ўзига хос хуруфлик, демократия мавжудлигини кўрсатади. Исломда мусовот (тенг ҳуқуқлилиқ) назарияси, эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги, хуррият назарияси, эътиқод эркинлиги, сўз эркинлиги, шўро (кенгаш) назарияси, талоқ (ажралиш) назарияси, ичкиликни тақиқлаш, муомала, тижорат савдога оид меъёрлар, ёндашувлар қарор топган. Бундан ташқари, шариатнинг икки манбаи — Қуръон ва Сунна илохий мохиятга эга бўлса, ижмо ва қиёс рационалдир. Шу сабабли ислом қонунчилигининг асосий усул ва қоидалари Аллох томонидан жорий этилган бўлса ҳам, унинг барча қирралари яратувчи томонидан белгилаб берилган эмас. Уламолар хар бир алохида олинган вазиятда Қуръон ва хадисдан келиб чиқиб, муайян қарор қабул қилганлар, фатволар берганлар.

Ижмода ислом жамоасининг келишуви (ижмоул-умма) ва олимлар жамоасининг келишувига (ижмоул-аимма) таянилади. Қиёс эса ҳуқуқий воқелик сифатида ҳукми аниқ бўлмаган масалани ҳукми аниқ бўлган масала билан солиштириб, орасида муштарак сабаб мавжуд бўлган суратда иккинчи масала ҳукмини ҳукми аниқ бўлмаган масалага кўчиришдан иборатдир. Кўриниб

турибдики, шариат асло догматик меъёрлардан иборат эмас, унда фикхшуносликда тўпланган тажриба ва фақиҳдарнинг билимлари ҳам муҳим ўрин тутди.

Моварауннахр фикх таълимоти намояндалари ўлка халқларининг ҳуқуқий анъаналари, урф-одатлари, расм-русумларини умумисломий нуқтаи назардан таҳдил қилганлар. Шу тариқа Моварауннахр халқларининг маънавий, ахлоқий, ҳуқуқий анъаналари ислом маданияти ва шариат аҳкомларида ўз аксини топган. Бу эса ўз навбатида муайян бир тарихий шароитда ўзига хос, яъни шарқона демократия тамойилларига мос муҳитга сингиб кетган.

Шарқда монархия, автократия бўлган, айрим ҳукмдорлар тиранияга ҳам мойил эди. Бироқ уларни ғарб талқинидаги мутлақ тиранияга менгзаб бўлмайди. Шарқ давлатчилиги тарихини объектив ўрганиш шуни кўрсатадики, Шарқ давлатларида ўзига хос демократик бошқарув усуллари, конфедератив уюшмалар мавжуд бўлган. Масалан, Канғи ва Юичжи, кўп майда мулклардан иборат Бактрия конфедератив давлатлар эди. Мустақил майда мулкларда ва вилоятларда ўзининг давлат бошлиғи, ҳукмдори бўлган, фикримизнинг тасдиғи учун Юсуф Хос Хожибнинг бош қахрамонига мурожаат этамиз. Подшоҳ Кунтуғди дейди: "Ёлғиз ўзум эл ишини қила олмайман. Менга иш кўзини биладиган бир доно керак. Энди менга сара бир киши лозим. Заковатли, билимли, кишилар боши бўлсин". Ушбу эътирофни маълум маънода монархиядан чекиниш, демократияга ва демократликка интилиш сифатида баҳолаш мумкин, Юсуф Хос Хожиб маслаҳатчиликка (кенгаш орқали бошқарув) даъвогар кишининг заковатли, илмли ва кишилар боши каби сифатлари бўлиши зарурлигини ҳам айтади. Шарқона тафаккурга хос бўлган бу уч мезон "Қутадғу билиг"да бот-бот такрорланади. Бунинг моҳияти шундаки, бошқарув илмида Шарқ кўпроқ ақлий салоҳиятга таянади. Шу сабабли Шарқ ижтимоий ҳаётида "инқилобий сакрашлар" кузатилмайди. Шу боис Шарқда ижтимоий ҳаёт тажрибий ривожланган. Аъёнлар, вазирлар, олиму фузалолар билан

маслахатлашиб, кенгашиб туриш Амир Темур, Мирзо Бобур, Хусайн Бойқаро каби давлат арбобларига, подшоҳларга ҳам хос хислат эдики, ушбу кенгашларни ўзига хос демократик бошқарув усули сифатида қараш мумкин.

Шарқ давлатчилигида подшоҳ амалдорлар ва фуқароларнинг ҳаёти, иймон-этиқоди ва амаллари учун худо олдида жавобгардир. Ғарбда ҳукмдор ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш учун ҳар қандай зўравонликка қўл уриши, қатиллик қилиши мумкин, Наполеонга уруш миллионлаб инсонлар ҳаётига хавф солмоқда деганларида, у ўйламай-нетмай, "мен миллионлар ҳаётига тупурдим" деган.

Худодан кўрқиш ва худо олдида ўзини масъул сезиш кишини ёмонлик, зўравонлик, нафс ва фахш каби иллатларга берилишдан сақлаб туради. "Аллох таоло олдида, — деб ёзади Низомулмулк, — подшоҳларнинг гунохидан кўра каттароқ гунох йўқ, Уларнинг ҳақ ишлари Аллох таоло неъматларини қадрлаб, ситам еткизив қулларни ақл билан қисқартиришдан иборатдир". Кимки худодан кўрқмаса, давлатдан, подшоҳдан ҳам кўрқмайди, кимки худодан кўрқса, Унга муносиб инъом бор. Бу теократик ёндашув аслида борликдаги тартиб-қоидаларни, гармонияни, боғлиқликни, яхлитликни сақлашга қаратилгандир. Шарқона демократия бу яхлитликни, умумийликни рад этмайди, аксинча, ушбу гармония қонунларига мувофиқ ранг-баранглик бўлишини ёқлайди. Ғарбда демократия, айниқса либерал демократия, индивид манфаатларини умумманфаатларга қарши қўяди, шахс эркини, кишилар ўртасидаги рақобатни, ким ўздини улуғлайди.

Таназзулга етакловчи кучларнинг авж олмаслиги, уларнинг мавжуд ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни барбод қилмаслиги учун шахс худодан, давлатдан, қонунлардан кўрқиши лозим.

Шарқона демократиянинг энг муҳим белгиси жамиятнинг, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг тажрибий ривожини қўллаб-қувватлаганидир. Тўғри, Шарқда ҳам урушлар, қўзғолонлар ва давлат тўнтаришлари бўлган, тахт, ҳокимият учун

кураш тўхтамаган, лекин унда бутун ижтимоий-сиёсий тузумни инқилобий усулда ўзгартиришга интилиш кузатилмайди. Шунинг учун ҳам Шарқда ижтимоий-сиёсий тузумни тубдан ўзгартиришга, ҳокимиятни куч билан эгаллашга кенг оммани даъват этувчи сиёсий-мафкуравий оқимлар, таълимотлар, партиялар учрамайди, Шарқ ҳаёти бундай назариялар таъйиқидан холи. Фақат XX асрдагина шундай ижтимоий-сиёсий кучлар Шарқда (масалан, Туркияда) ҳам пайдо бўлади. Лекин Туркиядаги Камол Отатурк партияси ҳам инқилобий ўзгаришларга эмас, балки мавжуд тарихий-маданий тажрибага таянган ҳолда, жамиятни модернизациялаштиришга, аниқроқ айтсак, европалаштиришга интилди.

Таъкидланганидек, шарқона бошқарув идоралар, институтлар фаолиятини эмас, инсоннинг маънавий дунёсини мукаммаллаштиришни назарда тутди. Ғарбда бошқарув институтлар тизимларини, субординация ва иерархия алоқаларини, иш юритиш технологияларини такомиллаштириш мақсадида уларни тинмай ўзгартириб боришга йўналтирилган. Бу институционал ендашувни инсон омили билан алмаштиришга интилгани учун ҳам Дейл Карнеги Ғарбда шухрат қозонди. Бирок, Дейл Карнеги услуги, унга қизиқиш ҳали сўнмаган бўлсада, ғарб менталитетига айланмайди, чунки унда қам инсоннинг маънавий оламини бойитиш эмас, балки ғарбга хос прагматизмни тарғиб қилиш мақсади устундир. Демократия, халқ ҳокимиятининг шакли сифатида, алоҳида шахс ва ёхуд озчиликнинг кўпчилик ва ё жамият манфаатларини тан олишини, ўзининг ижтимоий фаолиятида умумманфаатлардан келиб чиқишини тақозо этади.

II БОБ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ҚУРИШДА МАЪНАВИЙ АСОСЛАР

2.1. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларининг тараққиёти.

Хеч бир миллат, хеч бир халқ ўзининг ижтимоий-тарихий мақсад ва вазифаларини мафкурасиз амалга ошира олмайди. Мафкура миллат ва халқни нафақат ижтимоий-тарихий бирлик сифатида бирлаштириб туради, шу билан бирга, унга (миллатга, халққа) қандай келажак қуриш мумкинлигини ҳам белгилаб беради. Ҳоҳ, мафкура ижтимоий башорат функциясини бажаргани туфайли миллатнинг, халқнинг энг маърифатпарвар, тажрибали, билимли қатлами уни кишилар онгига, қалбига сингдиришга интилади.

Президент Ислам Каримов тўғри таъкидлаганидек "Ўзининг хаётини, олдида қўйган мақсаларини аниқ тасаввур қила оладиган, ўз келажаги ҳақида қайғурадиган миллат хеч бир даврда миллий ҳоҳ ва миллий мафкурасиз яшамаган ва яшай олмайди. Мафкура бўлмаса, ҳар қайси давлат ва жамият, қолаверса, ҳар қайси инсон ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Тўғри йўлдан бораётган оқсоқ йўлнинг ном-нишони бўлмаган жойдан бораётган соғломдан ўзиб кетиши муқаррар.

Миллий мафкура халқнинг мақсад-муддаоларини ифодалайди, тарих синовларидан ўтишда унинг руҳини кўтариб, суянч ва таянч бўлади, шу миллат, шу жамият дуч келадиган кўплаб хаётий ва маънавий муаммоларга жавоб излайди. У инсонга фақат моддий бойликлар ва неъматлар учун эмас, аввало, Аллоҳ таоло ато этган ақд-заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини аниқлатадиган, бу мураккаб ва таҳдиқали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир"¹.

¹ *И.А. Каримов*. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масулмиз. 9-том. Т., "Ўзбекистон". 2000. 221-бет.

Жамият бир ижтимоий-тарихий босқичдан иккинчисига утаётганида кўпчиликда рухий тушкунлик, хаётдан бешиш, уни бемаъпи деб топиш, идеалларга, келажакка, адолатнинг муқарарлигига итпончсизлик пайдо бўлади. Бу иллатларни бартаф этмай туриб янги жамият қуриш амри махолдир. Шунинг учлт хам халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бип-лаштириш, хар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати: учун доимо масъулиятни хис қилиб яшашига, аждодларимизнинг бебахо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, фазилатли, комил инсонларни тарбиялаш уларни бунёдкорлик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни хаёт мезонига айлантириш миллий истиқлол ғоясининг асосий мақсадидир. Ушбу таърифлардан маълум бўладики, мафкура ижтимоий онг даражасини, миллат ва халқнинг тарихий тажрибасини, келажак хақидаги тасаввурларини, режаларини, нима учун яшаётганини ифода этувчи назарий қарашлар мажмуидир. Ижтимоий ғояларнинг йиғиндиси ва уларнинг муайян мантиқий тизими (муштараклиги) мафкурани ташкил этади.

Миллий мафкура ва миллий демократик тараққиёт субстанционал уйғун воқеликлардир. Миллий мафкура муайян ғоялар йиғиндиси бўлса, миллий демократик тарақ-қиёт бу ғояларни ижтимоий хаётга, давлат ва жамиятни бошқаришга, социумнинг барқарор ривожланишига татбиқ этиш усулидир. Шунинг учун хам илмий адабиётларда демократия деганда, асосан конституциянинг амал қилиши, умуминсоний қадриятларнинг амалда қўллаб-қувватланиши, халқ хокимиятчилиги, парламентаризм, хокимиятнинг тақсимланиши, сиёсий ва ғоявий плюрализм, давлатнинг хуқуққа, дунёвий қарашларга таяниши, фуқаролар институтларининг мавжудлиги, сўз, эътиқод эркинлиги назарда тутиади. Миллий давлатда бу институт ва қадриятлар миллий ва умуминсоний белгиларда намоён бўлади. Шу билан бирга, умуминсонийлик мезонлари ва демократия миллий тараққиётнинг ўзига хослигини инкор этмайди. Аксинча, хозир ижтимоий-тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан

миллийлик инсониятнинг, цивилизациянинг мавжудлик шарти сифатида қаралмоқда.

Миллий мафкура ва миллий демократик тараққиетни уйғунлаштирган, уларни яхлит ижтимоий воқелик сифатида қарашга ундайдиган омиллар қуйидагилардан иборатдир:

1. Инсон мафкуравий изланишлар ва демократик исло хотлар марказидаги объект ҳамда субъектдир.

2. Инсон — жамият — давлат тизимида индивидлар ва умумхалқ, манфаатларини, ҳаракатларини, интилишларини уйғунлаштириш,

3. Мустақилликни мустаҳкамлаш — мафкуравий-тафаккурий изланишлар ва миллий демократик ислохотларнинг мақсади.

4. Бозор иқтисодиётига асосланган кўп укладли мулкрий муносабатларни шакллантириш, иқтисодий демократия қадриятларини қарор топтириш,

5. Миллатлараро муносабатларда ўзаро тотувлик, ҳамкорлик, дўстлик, интеграция, бағрикенглик тамойилларига асосланган байналмилал муқитни шакллантириш.

6. Жамиятда соғлом маънавий муҳитни шакллантириш, инсонпарварлик, миллатпарварлик, халқпарварлик анъаналарини мустаҳкамлаш.

7. Миллий ҳуқуқий мафкура орқали жамиятда конун устуворлигига асосланган ижтимоий адолат тояларини қарор топтириш.

8. Мамлакатда тенг ҳуқуқчилик негизида иқтисодиётда, маданиятда, ижодда рақобат, мусобақа, беллашув — ижтимоий плюрализм муҳдтини яратиш.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг марказида

инсон, унинг манфаатларини тўла қондириш мақсади, ундаги давлат ва жамият ишдарини бошқаришда қатнашишга йўналган интилишларни рўёбга чиқариш туради. Мафкуравий изланишларнинг ўзи ҳам инсон ва унинг ҳаётий мақсад ва интилишлари доирасидан ташқарида шаклланиши мумкин эмас. Яъни, замонавий жамиятда одам ғоявий мақомнинг, ўз маънавий ҳдётининг яратувчиси бўлиши лозим. Шунинг учун инсон кадриятларини сақдаш, унинг ролини идрок этиш, инсонни ривожлантириш мақсадини демократик ислохотлар марказига қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу тамойилларга қараб ижтимоийсиёсий тузумнинг Қандай кадриятларни ўзига дастур, йўналиш, идеал қилиб олганини билса бўлди,

Инсон онгли ва энг олий мавжудот ҳисоблансада, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини, умр моҳиятининг мавжудлик учун тасъуллигини ҳар доим тўғри идрок этавермайди. Инсон икки томонлама, зиддиятли, ҳатто олий даражада қутбий мавжудотдир, у илохий ва ҳайвоний, юқори ва паст, эркин ва қул, юксалиш ва тубанлашишга ҳам, пок муҳаббат ва фидойиликка ҳам, буюк ёвузлик ва чексиз **атонизмга** ҳам мойилдир. Миллий мафкура инсондаги салбий хусусиятларни қамайтириб уни туб ислохотларнинг субъекти ва объектига айлантиришни назарда тутди. Бунинг учун эса у демократик ўзгаришлар жараёнига жалб этилиши зарур.

Ўзбекистон ўз олдига қўйган стратегик мақсад фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуришдир. Ҳозир бу мақсадга етиш учун барча сиёсий-ҳуқуқий механизмлар яратилмоқда. Ҳар бир фуқаро бу механизмлардан, демократия имкониятларидан кенг фойдаланиши, нафақат ўзини бахтиёр этиши, шу билан бирга, ёнатрофини, маҳалласини, юртини янада гўзал ва фаровон қилиши мумкин. Эркин меҳнат қилиб, бахтли ҳаёт кечириш ҳар кимнинг ўз ихтиёрида, ҳар ким ўз саъй-ҳаракатлари билан комилликка эришиши мумкин.

Инсоннинг истаклари билан умумнинг истаклари, унинг имкониятлари билан жамиятнинг имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар айна шу ўринда

намоён бўлади. Тўғри, бу зиддиятлардан мутлақ холос бўлиш ёки уларни буткул бартараф этишнинг имкони йўқ. Майл, эҳтиёж ва манфаатлар киши қалбида хукмрон, инсон хамиша ўз манфаатларини қондиришга мойил экан зиддиятлар учун асос сақланиб қолаверади. Миллий мафкура инсонни ўз манфатларидан айри қарамайди, аксинча, тараққиёт асосига инсон манфаатларини қўяди ва жамики ютуқлар ана шу манфаатларга хизмат қилишини назарда тутди. Шу тариқа шахсни, фукароларни миллий демократик ислохотларнинг фаол иштирокчиларига, бу ислохотлардан манфаатдор объектларга айлантиради.

Шубҳасиз, хар бир онгли инсон бахтли, элгорти билан хамнафас, иложи борича оиласи, Ватани ташвишлари билан яшашга интилади, давлат ва жамият бу истакларни қўллабқувватлашини истайди. Интилишлари тўғри анланмаса, қўллабқувватланмаса, изтироб чекади, ижтимоий адолат меъёрларини бузиб, қинғир ва ноқонуний йўллар билан ўз мақсадига эришишни мўлжаллайди. Бу ўринда айб жамият ёки тузумдагина эмас, балки уларнинг инсон интилишларини тўғри анлашга тайёр эмаслигида ёки шахс истакларининг мият, мухит имкониятларидан ўзиши билан кам боғлиқ бўлди.

Аслида субъектив истакларнинг объектив имкониятлардан табиий ва ижобий холдир. Айни мана шу хол жамиятни инмай изланишга, янги-янги неъматлар, бойликлар яратишга ундайди. Зотан, тараққиёт субъектив эҳтиёжларнинг объективлашишидир. Объективлашмаган субъектив эҳтиёжлар ғайрихаётий, ғайриинсоний мухитни юзага келтиради ва шахсни трансцендентал ўйларга бошлайди, Эркин трансцендент билан чекланиш эса шахсни мавхумга қул қилиб қўяди. Лекин миллий мафкура инсон манфаатларига хизмат қилишни мақсад қилар экан, шахсдаги барча субъектив эҳтиёжларни қондиришни ўз зиммасига олмайди. Бундай мафкура бўлши даргумон. Миллий мафкура шахсдаги инсоний ва ижтимоий уйғунлашган, мавжуд тарихий-маданий тажрибадан келиб чиқадиған, уни давом эттирадиган эҳтиёжларни қўллабқувватлайди. **Шахсинг миллий демократик**

ислохотларнинг объекти ва субъекти бўлиши ҳам шу доирада кечади.

Шу ўринда **биз инсон амият — давлат тизимидаги индивидлар ва умумхалқ манфаатлари** ўртасидаги муносабатларга келиб тақаламиз. Ушбу тизим билан боғлиқ айрим фикрлар олдинги бобларда баён этилган эди. Энди миллий мафкуранинг бу тизим билан боғлиқ жихатларига тўхталсак.

Жамиятда амалга ошириладиган ҳар қандай ижтимоий ислохот, ҳар қандай ўзгариш инсон — жамият — давлат тизимига тааллуқли бўлади. Баъзан ўзгаришлар бу тизим субъектлари ҳаётига тенг тааллуқли бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, эски тузум даврида (1960—80 йиллар) КПСС амалга оширмакчи бўлган ислохотлар асосан инсонга, жамиятга қаратилди, лекин давлатнинг тоталитар моҳияти, мустабидлиги сақланиб қолди. Оқибатда кўзда тутилган ўзгаришларга эришилмади, аксинча, маъмурий буйруқбозлик янада авж одди.

Мустақилликнинг ахамияти шундаки, эндиликда ислохотлар инсонга ҳам, жамиятга ҳам, давлатга ҳам баббаробар тааллуқли эканлиги эътироф этилмоқда. Миллий мафкура ушбу тизим субъектларига диалектик боғлиқликда, уйғунликда қарашни тақозо этади.

Ҳар бир субъект ўзининг эҳтиёж ва манфаатларига эга бўлиши шарт, акс ҳолда, унинг мустақил субстанция эканлиги ҳақида гапиришга ўрин қолмайди. Айтадиларки, ходимни "ғоялар генератори"га айлантириш учун унга энг олий масъулиятни юкланг. Субъект эса мустақил субъект бўлган ҳолдаги олий масъулиятни, яъни, олий мақсадларини хис қила бошлайди, орзухавасларини ўйлайди ва ташаббускорликка интилади.

Демак, инсон, давлат ва жамият ҳам ўзининг мустақил хусусиятларидан келиб чиқадиган эҳтиёж ва манфаатларига эга. Миллий мафкура бу субъектларнинг мустақил субстанция эканлигини, уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари борлигини инкор этмайди, у бозор иқтисодиёти қонунларидан келиб чиқиб, ҳар бир субъектнинг мустақил фаолият олиб бориш ҳуқуқини тан

олади ва химоя қилади. Шу билан бирга, у умуммиллий, умумхалқ манфаатлари шахс ва давлат манфаатларидан устун келишини ҳам эътироф этади. Умуммиллий, умумхалқ манфаатларисиз, барча шахслар ва институтларни яхлит ижтимоий бирлик қилиб уюштириб турган омилларсиз жамият мавжуд бўла олмайди. Ижтимоий бирлик аслида манфаатлардаги муштараклик негизида юзага келади. Миллий мафкура ҳам шу муштаракликдан келиб чиқади.

Инсон, жамият ва давлат манфаатларидаги муштараклик қуйидагиларда намоён бўлади:

- фаровон ҳаёт барпо этиш;
- тинчлик, барқарорлик, тараққиётни таъминлаш;
- тенг ҳуқуқди ва эркин яшаш;
- ижтимоий адолатни қарор топтириш;
- инсонийлик ғоялари билан йўғрилган муносабатларни тарзига айлантириш;
- миллий тараққиёт манфаатлари нуқтаи назаридан давлатлараро ва халқаро алоқаларни мустаҳкамлаш;
- илм-фан, маданият, марифатни устувор кадриятларга айлантириш;
- ҳокимият институтларини демократлаштиришни давом эттириш ва улар фаолиятини ижтимоий назорат қилиш механизмларини мудом такомиллаштириб бориш;
- иқтидорли, қобилиятли, покдомон кишиларни, уларнинг ижодиЙ ютуқларини қўллабқувватлаш, уларнинг муваффақиятлари халқаро миқёсда намоён бўлишига ёрдамлашиш;
- инсон шаънини ерга урадиган, шахсни камситадиган зўравонликларга барҳам бериш, эски урфодатларни, бидъатларни бартараф қилиш;
- ҳар қандай ижтимоий меҳнатни, меҳнат кишини улуғлаш;
- инсон камолотини ижтимоий тараққиёт мақсади ва мезони деб билиш ва хоказо.

Тўғри, шу омиллар кўпроқ гносеологик ахамиятга эга, аммо уларнинг ҳар бири миллий мафкура нуқтаи назаридан инсон — жамият — давлат тизимининг яхлитлигини сақлаб туришга хизмат қилади.

Мамлакатимиз раҳбари кўп бор айтганидек, мафкура дунёсида бўшлиққа йўл қўйиб бўлмайди, акс холда, бўш қолган мафкура майдонидан бизга бутунлай бегона, орзу интилишларимизга мутлақо ёт бўлган ғоялар ўрин эгаллашга уриниши шубҳасиз. Ён-атрофимиздаги воқеликка, теварагимизда кечаётган жараёнларга теранроқ назар ташлаганда, табиий захираларга бой, муҳим геостратегик ҳудудда жойлашган Ўзбекистонга кўз олайтирадиган, ҳукмини ўтказишни истайдиган турли кучлар мавжудлигига иқдор бўлмай илож йўқ.

Бу кучлар катта маблағ ва замонавий қуроласлахаларга, илғор технологиялардан кенг фойдаланиш имкониятларига эга. Лекин энг хавфлиси бу эмас. Уларнинг энг дахшатли қуроли миллий қадриятларимизга тўғри келмайдиган, айниқса, ёш авлоднинг онги ва тафаккурини захарлайдиган бузғунчи мафкурадир. Чиройли ва арзон нарсалар ҳисобига, оғир меҳнат қилмасдан кайфсафо билан яшашни истовчи айрим ешлар бундай мафкурага эргашиши, таассуфки, ҳаётимизда учрайдиган ҳолдир. Улар учун отабобларимизнинг элини, юртини эркин, озод кўриш истаги шунчаки даъват, ўтмишда унут қолган ўғитлардир. Улар бугунги айшишратини ўйлайди, ҳолос. Мустақиллик қандай машаққатлар, қурбонлар эвазига қўлга киритилганини, қанчаданқанча фидойи хамюртимиз куну тун шу улуғ мақсаддан илҳомланиб яшагани, унга ўз ҳаётини бахшида қилганини тасаввур қилолмайди, бунга уринмайди ҳам. Тўғри, биз истиклолга қон тўкишларсиз, тинч йўл билан эришдик. Аммо бу йўлда Махмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий каби бетакрор тафаккур ва истевдод со-ҳиблари жон фидо қилганини, минглаб хамюртимиз қатағон қурбони бўлганини унутиб бўлмайди. "Ўзбегим" шеъри учун Эркин Воҳидов

таъқиб этилганини, миллатимиз шаъни ва рурурини химоя қилгани учун Шукрулло сургун қилин-ганини, эркпарвар шеърлари учун беқиёс талант сохиби Абдулла Орипов назорат остига олинганини ҳам унутмаслик лозим.

Бозор иқтисодиётига асосланган демократик кадриятларни қарор топтириш мақсади мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотлар, фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш концепциясидан келиб чиқади. Бозор иқтисодиёти қонуниятлари назарда тутадиган асосларсиз — хусусий мулксиз, фуқароларнинг эркин иқтисодий фаолиятсиз фуқаролик жамиятини қуриб бўлмайди. Президент Ислон Каримов кўп такрорлаганидек, миллий ғоя, миллий мафкура қарашлари турлича бўлган барча инсонлар, партиялар ва жамоат ташкилотларини юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва халқ фаровонлиги йўлида бирлаштирувчи байроқ бўлиши, миллат, давлат ва жамиятнинг муштарақ манфаатларини ўзида мужассам этиши лозим.

Фуқаролик жамиятида амал қиладиган бозор иқтисодиёти фаолият хиллари ва шакллари эркин танлашга (хўжалик фаолиятининг эркинлиги тамойили), мулк шакллариининг тенг-лиги (иқтисодий тамойил, яъни турли мулк шаклларига эга бозор субъектларининг тенглиги), хўжалик юритишдаги мустақиллик ва ўз-ўзини бошқариш тамойилига, товар ишлаб чиқарувчилар билан харидорлар ўртасидаги рационал муносабатларга асосланади. Бозор муносабатлари қарор топаётгани туфайли мамлакатимизда 220 мингдан зиёд кичик ва ўрта корхона, 162 мингдан ошиқ фермер ва 3 миллиондан ортиқ дехқон хўжалиги ташкил этилди. Кичик ва ўрта корхоналарнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 33 фоизни, нодавлат секторининг саноат ишлаб чиқаришдаги хиссаси 70,8 фоизни, аграр соҳада эса 99 фоизни (шу жумладан, фермер ва дехқон хўжалиқларининг улуши — 63 фоиз) ташкил қилмоқда.

Бозор иқтисодиетига ўтиш жараёнида ўрта мулкдорлар синфининг шаклланиши ҳам демократик кадриятларнинг чуқур илдиз отишини таъминлайди. Шунинг учун миллий мафкура бозор иқтисодиёти билан боғлиқ

бўлган демократик қадриятларни жамиятда, фуқаролар турмуш тарзида ва онгида шакллантиришга интилади. Бу қадриятларсиз халқ фаровонлигини, инсоннинг эркин меҳнат қилиб, меҳнатига яраша тақдирланиб яшашини таъминлаш мушкулдир.

Миллий демократик тараққиёт жамиятдаги миллатлар ва элатларнинг тотувлигига, ҳамкорлигига, бағрикенглик тамойилига асосланган байналмилал муҳитнинг қарор топишига боғлиқдир.

Бундан ташқари, бозор иқтисодиёти ўзаро рақобатни, ким ўздини, хатто муайян даражада муғомбирликни ҳам талаб қилади. Ўз бизнесининг муваффақиятини, фирмасининг манфаатини кўзлаб муғомбирлик қилиш дунёда кенг тарқалган ақдидрок ўйинидир. Буни озми-кўп тажриба орттирган тадбиркорлар, ишбилармонлар яхши биладилар. Аммо муғомбирликни, ким ўздини жамиятдаги маънавий инсоний қадриятларга, меъёрларга қарши қўймаслик даркор. Бизнес ўз ишингни ўйлашга, фойдангни кўзлашга қанчалик мажбур қилмасин, маънавий қадриятларни топташи мумкин эмас. Шунинг учун қурфикр бизнесмен истеъмолчига компаниянинг ҳам молиявий, ҳам маънавий жихатдан энг қиммат активи сифатида қараши керак.

Миллий истиклол ғояси **миллий ҳуқуқий тизим** орқали ҳам миллий демократик тараққиётга таъсир кўрсатади. Жамиятда ижтимоий адолатнинг қарор топиши инсонларнинг демократик ҳуқуқий давлат қурилишига, шу билан бирга, миллий истикдол ғояси ва мафқурасига бўлган ишончини ҳам мустаҳкамлайди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг устунлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойил ва талабларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди. Ҳуқуқий ислохотлар натижаси ўлароқ, суднинг алоҳида ва мустақил ҳокимият тармоғи сифатидаги мавқеи тикланди. Шунингдек, давлат раҳбарининг умумхалқ сайловида сайланиши, икки палатали парламентнинг

ташкил этилиши, миллий парламентаризм ва парламент ҳуқуқининг юзага келтирилиши, халқ ҳокимиятчилиги ҳуқуқий асосларининг ривожлантирилиши, сиёсий-ҳуқуқий меросни ўрганиш ва ундаги ижобий, ахлоқий, маънавий томонлардан фойдаланишнинг йўлга қўйидиши, янги Конституциянинг қабул қилиниши, қонунларни умумхалқ муҳокамасидан ўтказиш тартибининг жорий қилиниши, фуқаролар институтлари ижтимоий ҳуқуқий асосларининг ишлаб чиқилиши, хусусий мулкнинг, тадбиркорлик ва ишбилармонликнинг, умуман, эркин иқтисодий фаолият билан шуғулланишнинг қонунан тан олинishi ва ҳуқуқий ҳимояланиши каби муҳим аҳамиятга молик ўзгаришлар ана шу ислохотларнинг натижасидир.

Миллий мафкура ҳуқуқ институтлари фаолмятини демократик ҳуқуқий давлат асосларини яратиш, шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирар экан, улар олдига демократия, фикр ва виждон эркинлиги, плюрализм ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш, умуминсоний қадриятларга риоя этиб яшаш тамойилларини жамият ҳаётининг асосий мезонига айлантириш вазифасини қўяди. Бироқ яхши маълумки, барча мамлакатларда бирдек қўлласа бўладиган демократия андозаси йўқ. Чунки, демократиянинг моҳияти ҳар бир жамиятнинг тарихий, миллий, маданий ва маънавий-ҳуқуқий ўзига хосликларини муқаррар акс эттиришни тақозо қилади. Миллий ҳуқуқий тизим ҳам мана шу заруратни инобатга олади.

Булардан маълум бўладики, миллий истикдол мафкураси инсондаги ижобий фазилатларни қўллаб қувватлаш орқали уни демократик таракқиёт субъектига айлантиради.

2.2. Миллий демократик жамиятининг маънавий негизлари.

Ижтимоий маънавий кадриятлар хар бир халқнинг ўз узоқ тарихи билан чамбарчас боғлиқ бойликлари хисобланади. Халқнинг ўзлиги, миллатнинг ўзини идрок этиши ана шу кадриятлари орқали кечади. Маънавий кадриятларни тиклаш миллий ўзликни англаишинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён хисобланади. Чунки, маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир.

Иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги (2002 йил 29 август) маърузасида Президент Ислам Каримов Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида тўхталиб, яна бир бор маънавият ва маърифат соҳасини тилга олди. "Барчамиз яхши биламизки, — деди Ислам Каримов, — фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг мухим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат, Бу хаётий хақиқат биз хамиша амал киладиган тамойилга, жамият ривожининг асоси ва шартига айланмоғи хамда ўзида яхлит бир тизимни мужассам этмоғи лозим. Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ одоб, маърифат каби ўлмас кадриятлар турмоғи керак. Мана шу уч буюк кадриятни халқимиз асрлар давомида хамиша эъозлаб келган. Бизнинг муқаддас динимиз хам, бутун Шарқ фалсафаси хам бу кадриятларни улуғлаган, уларни ижтимоий тараққиётнинг энг мухим шартлари деб билган. Мана шундай чинакам инсоний фазилатларга эга бўлган ёки эга бўлишга интилган одам демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва химоячисига айланади ва демократия, фуқаролик жамияти асосларини амадда барпо этиш, инсон хақ-хуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш мумкин бўлади. Шундагина инсон ўз мамлакатининг том маънодаги муносиб фуқароси

бўла олади"¹.

Кейинги йилларда маънавият, маънавий маданият хақида жуда кўп асарлар, рисоалар, илмий-назарий мақолалар чоп этилди. Бу эса маънавиятнинг инсон ва жамият тараққиётидаги ўрни ошиб бораётганидан, мустақиллик маънавий юксалиш муаммоларига ечим топишда замонавий усул ва ёндашувлардан фойдаланишни тақозо этаётганидан далолат беради.

Илмий адабиётларда қуйидагича таъриф берилади: маънавият инсон ахлоқи ва одоб, билими, истеъдоди, қобилияти, амалий малакаси, виждони, иймон-этикоди, дунёқароши, мафкуравий қарашларининг бир-бири билан узвий боғланган, жамият тараққиётига ижобий таъсир этадиган муштарак тизимидир. Бу таърифда бахсли жихатлар мавжуд бўлсада, у илмий-назарий қарашларни маълум даражада ўзида мужассам этади, дунёвий ёндашув нуқтаи назаридан демократик тамойилларга, талабларга жавоб беради.

Маънавиятнинг қуйидаги тўрт таркибий қисми табиий хол сифатида қабул қилинади: ахлоқ ва одоб; улар асосида ва амалий меҳнат жараёнида юзага келадиган билим, малака, истеъдод ва қобилият; ахлоқий, илмий етукликнинг натижаси бўлган имон, этикод, виждон, инсоф ва ихлос; инсоннинг билим ва амалий тажрибасини умумлаштирувчи, фаолиятига йўналиш берувчи дунёқараш, ғоя, мафкура ва маърифат,

Шу таснифга таянган холда маънавиятнинг миллий демократик тараққиётдаги антологик моҳиятини қуйидаги йўналишларга ажратиб ўрганиш, таҳлил қилиш мумкин:

1. Миллий демократик тараққиёт ва ижтимоий-ахлоқий кадриятларнинг уйғунлиги.

¹ *И.А. Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва Фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари // Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва наърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-том, Т., “Ўзбекистон”, 2003. 33-34-бетлар.*

2. Шарқона ахлоқ-одоб билан шарқона демократиянинг уйғунлиги.

3. Миллий демократик тараққиётнинг ижтимоий меҳнатга, инсоннинг ижодий фаолиятига, дунёни, ён-атрофини ўзгартиришга йўналтирилган изланишларига боғлиқдиги

4. Бозор муносабатларининг иқтисодий ҳаётга таъсиридан келиб чиқиб янги иқтисодий қадриятлар ва иқтисодий тафаккурнинг шакллантирилиши.

5. Ижтимоий муносабатларда умуминсоний ахлоқий қадриятларнинг қарор топиши.

6. Трансцендентал қарашлар билан дунёвий билимларнинг муштарак томонларидан фойдаланиш.

7. Инсоннинг ижтимоий-маънавий камолоти — жамият тараққиётининг мақсади.

8. Шахсдаги сиёсий-ахлоқий фаолликка миллий демократик тараққиётнинг мезони сифатида қараш.

"Маданий ўзгаришлар муайян ғоя, жумладан мақсад ва режаларсиз бўлиши мумкин эмас — деб ёзадилар. М.Х. Рустамбоев, С.О. Абдухолиқовлар ўз асарларида. — Шунинг учун ҳам республикамизда истикдолимизнинг биринчи кунларидан бошлаб маданий ўзгаришларни, хусусан, иқтисодий ислохотларни ҳуқуқий тартибга солиш биринчи даражали ахамият касб этади"¹.

Инсон жамият ҳаётидаги барча муносабатларга муайян ахлоқий қадриятлар асосида ёндашади. Имонли, инсофли, халол бўлиш, харомдан ҳазар қилиш,

биронинг ҳаққига кўз олайтирмаслик, меҳр-мурувватлилик, раҳм-шафқатлилик, оқибатлилик, шарм-хаёлилик, дўстлик ижтимоий-ахлоқий қадриятлардир. Улар асрлар давомида ҳаёт синовларидан ўтиб, инсоннинг,

халқнинг ҳаёт тарзидан, дунёқарашидан, ён-атрофга муносабатларидан жой

¹ *М.Х. Рустамбойев, С.О. Абдухолиқов. Ҳуқуқ методологияси: тарих ва ҳуқуқни диалектик маданий тушуниш асослари. II китоб. Т., 2005. 54-бет. олган. Ижтимоий тарихий*

парадигма, яшаш тарзига айланган ахлоқий қадриятлар билан демократик ўзгаришлар бир-биридан йироқ, бир ирига қайишмайдиган нарсалар, бир бирига ёт воқеликдек туюлади. Аслида ҳар қандай ўзгариш маънавийтимизни, ахлоқимизни бойитиши билан қадридир.

Ижтимоий-тарихий парадигмага айланган ахлоқий қадриятлар халқни халқ, миллатни миллат сифатида бошқа этнослардан фарқлайди. Шу нуқтаи назардан ижтимоий ахлоқий қадриятлар миллатнинг бош миллий белгиси, маданиятининг ўзагидир. Масалан, ўзбекнинг уйига биров келса, у аввал меҳмондан хол-аҳвол сўрайди, дастурхон ёзиб, тўрга ўтқазади, нон-чой тутади, шундан кейингина келишининг сабабини сўрайди. Бу ўзига хос ўзбекона ахлоқ, белгисидир. қариндош-уруғчилик, қўни-қўшничилик, маҳаллакўйчилик, ошна-оғайнилик муносабатлари асосида ҳам асосан ахлоқий мезонлар ётади. Ўзбекларнинг маданий-маънавий бирлиги — тўй ва азада, бошқа маросимларидаги елкадошлиги ҳам муайян вазиятлардаги ахлоқий муҳит кўринишларидир.

Халқимизнинг тарихий-маданий анъаналаридан беҳабар, узоқ киши учун булар консерватизм сифатида намоён бўлади, трансформация ва модернизацияга бефарқдик бўлиб кўринади. Чунки, демократияга тинмай ўзгариш, ижтимоий ҳаётни узлуксиз янгилаш, зарур бўлса, ҳатто нигилизм ҳам ҳосдир. Ғарб жамиятлари модернизацияга мойил бўлмаган объектга демократияга бегона, ёт ёки консерватив нарса сифатида қарашга одатланган.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган миллий демократик ўзгаришлар эса халқнинг анъаналарини, ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнида шаклланган қадриятларини қўллаб-қувватлайди, уларни миллий-маданий бойлик. сифатида ас-рашга, улардан янги авлодни шакллантиришда унумли фойдаланишга даъват этади. Қайси мамлакатда, қандай ижтимоий маконда рўёбга чиқмасин, том маънодаги демократия модернизация байроғи остида анъанавий қадриятлари рад этолмайди, тадрижийликка таянмаган ўзгаришлар халқ турмуш тарзидан,

қалбидан жой олмайди. Муайян объектив сабаблар инсонни янги меъёрларни, ўзгаришларни қабул қилишга мажбур этиши мумкин, бироқ бундай ўзгаришларнинг умри узоқ бўлмайди. Эскилар айтганидек, отни сувга олиб бориш мумкин, лекин сув ичишга мажбурлаб бўлмайди.

Демак, Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар халқимизнинг ижтимоий-ахлоқий Қадриятлари билан уйғунлиги сабабли эътиборлидир. Бизда демократия ижтимоий-сиёсий институтларни ўзгартириш ва уларни модернизациялашдангина иборат эмас, у халқимиз ижтимоий ҳаётининг таркибий қисми, жамиятимиз мустақиллик йилларида яратган маънавий-ахлоқий бойликнинг квинтэссенциясидир.

Демократик тараққиётнинг маънавий-ахлоқий қадриятлар билан уйғунлиги халқимизнинг шарқона фазилатлари, шарқона тафаккури ва шарқона турмуш тарзидан келиб чиқади. Шунинг учун **шарқона ахлоқ одоб билан шарқона демократия уйғунлиги** миллий тараққиётимизга хос белгидир.

Маълумки, шарқона демократия негизида инсон ахлоқи, одоби, имон-этиқоди ва маънавиятини юксалтириш мақсади ётади. Шарқ учун Ғарбдагидек ижтимоий иёсий институтлар, тизимлар, бошқарув усулларини эмас, балки инсоннинг рухий, маънавий дунёсини такомиллаштириш зарурроқдир. Зотан, демократия, ўз талаблари ва мазмун моҳиятига кўра, маданият, қолаверса, маънавиятдир. Чунки, у инсоннинг маданий ва маънавий бурчлари, ахлоқ-одоби негизига қурилади. Шу боис етук демократия юксак маънавиятли жамиятдагина қарор топади. Бу ўринда шарқона демократия назарда тутиляпти, албатта. Кўпчилик демократия намунаси, тимсоли деб биладиган ғарб давлатларида маънавий маданиятнинг юксаклиги эмас, аксинча, бошқа халқларнинг тарихий-маданий ҳаёт тарзини, эрки ва ҳуқуқдарини менсимаслик, уларни топташга мойиллик кўзга ташланади. Уларга, харбий қудратига таяниб, ўзлари тасаввур қиладиган демократик тузум ўрнатишга интилиш хос. Бу аслида зўравонликнинг бир кўринишидир.

Шарқона демократияга кўра, жамиятда ҳар бир кишининг ўз ўрни, масъулияти, вазифалари ва бурчи бор. Ўз ўрнини билмаган, демократия байроғи остида дуч келган ўринга даъво қиладиган киши бир кун изза бўлиб қолади, уқувсизлиги, чаласаводлиги, андишасизлиги ва иқтидорсизлиги билан ўзини бадном этади. "Хукмдор хукмдор, хизматкор хизматкор, ота ота, фарзанд фарзанд бўлсин" деганида Конфуций ҳар кимнинг жамиятдаги, ҳаётдаги ўрнига, эгаллаган мавқеига қараб ўз вазифасини, бурчини адо этиши зарурлигини назарда тутади. Жамиятдаги иноқиттифоқлик, бирлик ирдамлик ҳар ким ўзининг ўрнини, вазифасини бажаритдига боғлиқдир.

Бу ўринда буюк бобомиз Алишер Навоий ҳаёти билан боғлиқ бир мисолни келтириш ўринлидир. Узоқ бир қишлоқда ўтинчилик қилиб кун кўраётган Раҳмонқул исмли йигит Алишер Навоийнинг шухратига, эл-юрт орасидаги обрўсига ҳавас қилибди. "Тўхта, — дебди у ўзига ўзи, — ўтин териб юраманми, мен ҳам шоир, вазир бўлсам, кишиларга кўпроқ фойдам тегармиди". Раҳмонқул онасини авраб, кўндириб, хўжаликдаги бор бисоти бўлган сигирни сотиб, пулини чўн тагига солиб, Хиротга отланибди. Сўраб-суриштириб Навоийнинг уйини топибди. Бахтига қарши шоир сафарда экан, бир икки ҳафтадан кейин келиб қолишини айтишибди. Раҳмонқул Хиротдек азим шаҳарга биринчи келиши экан, бир ҳафта ичида бор пулини еб тугатибди. Бир амаллаб Навоийни кутиб, олдига кирибди. Ниятини айтибди.

— Майли, ўзингиз битган ёки севиб ўқийдиган шеърлардан бир иккита ўқиб берсангиз, — дебди шоир.

— Э устоз! — дебди Раҳмонқул. — Мен чўлда, қирда ўтин териб кун кўраётган бир йигит бўлсам, менда шеър ёзишга вақт қайда? Сизга шогирд тушгач, шеър битишни ўрганарман.

— Бўлмаса, мана дутор, бирорта куй чалиб беринг.

— Э устоз! Мен чўлда, қирда ўтин териб юрган бир йигит бўлсам, мен дутор чалишни қаердан билай? Сизга шогирд тушгач, уни ўрганарман.

— Ўғлим, ўтин териш ҳам эл-юрт учун зарур. Кишиларнинг хожатини чиқариш шеър ёзишдан кам савоб иш эмас.

Навоий Рахмонқулга пул бериб ўз қишлоғига қайтариб юборибди.

Бундан кўринадики, ҳамма ишнинг ўз қадри, қиммати, ўрни бор. Қалб кўри билан бажарилган ҳар қандай юмуш кишида касбидан, ишидан қониқиш, у билан фахрланиш хиссини уйғотади.

Ҳар ким ўз иқтидор ва қобилиятига лойиқ ишни бажарсин, деган қонидани инсон эркини, ҳуқуқдарини чеклаш деб тушунмаслик керак, албатта. У нотўғри талқин қилинса, шарқона талаб ғайридемократик бўлиб кўринади. Теранроқ қаралса, аслида жамият ўз касбини устаси бўлган, соҳасини чуқур биладиган мутахассислар орқали ривожланиб боради. "Ҳар соҳадан бир шингил" қабилида иш тутиш вазифага, ҳаётга енгил елпи муносабат аломатидир. Бирор соҳани мукаммал ўрганмай, билмай туриб, бошқа соҳани талаб даражасида эплаб кетиш қийин. Шарқ мудом ўз касбини, илмини, вазифасини чуқур англаган шахсларни эъзозлаб, уларни маънавий етуклик тимсоли атаб келади. Демак, Шарқ демократияси ахлоқий-маънавий кадриятларга асосланади, Шахснинг ўз касбини вазифасини мукаммал билишини кадрлайди.

Халқ оммасининг давлат ва жамият ишларини бошқаришдаги иштироки ҳам чуқур билимга, соҳадан яхши хабардорликка, мавжуд муаммоларнинг рационал ечимларини топа олиш қобилияти асосига қурилади. Ўта масъулиятли, минг миллионлаб инсонлар ҳаёти ва тақдирига боғлиқ бўлган давлат ва жамиятни бошқариш ишларини хаваскорлар қўлига топшириш мумкин эмас. Бу вазифа кўпчиликнинг фикри, талаблари тингланган ҳолда масъулиятли бир шахс, профессионал кадр, мутахассис зиммасига юкланиши лозим. Демократия бошбошдокдик эмас, у аввало, жамият олдидаги вазифани тула бажариш хиссидир.

Миллий демократик тараққиёт ҳар бир инсон, шахс ижодий изланишларининг, **ён-атрофини ўзгартиришга интилишларининг, ақл**

идроки билан жахон цивилизациясига муносиб хисса қўшадиган дурдоналар яратишининг натижаси бўлади. "Ўзбекистон, — дейди Президент Ислам Каримов— инновацион ривожланиш турининг хозирги замон моделига ўтиш учун ҳамма зарур шароитларга эга. Бу модел вужудга келтирилган илмий-техникавий салохиятдан кенг ва самарали фойдаланишга, фундаментал ва амалий фаннинг ютуқларини, чуқур илм талаб қиладиган технологияларни амалиётга кенг жорий этишга, юқори малакали, иқтидорли илмий кадрлар сонини кўпайтиришга асосланади. Бу — мамлакатимиз жахондаги иқтисодиёти ва саноати ривожланган давлатлар қаторига кириб боришининг зарур шarti ва мустахкам пойдевори бўлиб хизмат қилади"¹. Демак, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлиги, жамиятимизда демократик қадриятлар қарор топиши ижодий изланишларга, билимини ижтимоий тараққиёт мақсадларига сарфлашга тайёр кадрларга, мутахассисларга боғлиқдир.

Тадбиркорлик, ишбилармонлик ўзбек халқига хос тарихий-анъанавий хислатдир. Буюк ипак йўли ўлкамиз худудидан ўтгани, юртимиз Шарқ билан Ғарбнинг трансминтақавий иқтисодий алоқалари марказида, ўртасида тургани халқимиз шуурида, табиатида тадбиркорлик, ишбилармонлик хислатлари мавжуд бўлганидан далолат беради. Узок масофаларни от-уловда босиб ўтиш анча мушкул бўлган қадимги даврларда ҳам аждодларимиз Миср, Бобил, Юнонистон ва бошқа минтақалар билан алоқа қилганлар. Мовароуннахр Ипак йўлининг чорраҳаларида жойлашгани халқимиз хунарманддикда савдо-сотикда илғор бўлишига, бу сохаларни кенг ривож-лантиришига олиб келган. Аждодларимиз ишнинг кўзини яхши билганлар, тарихдан биламизки, ана шу уддабуронлик туфайли ҳам Византия императорлари узок вақтлар давомида

¹ *И.А. Каримов*. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. Т.: "Ўзбекистон", 1998, 213-214-бетлар

ўзларининг дипломатик ва молиявий ишларига шу замин фарзандларини жалб этганлар.

Ижтимоий муносабатларда умуминсоний ахлоқий қадриятларни қарор топтириш Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар ва демократик ўзгаришлар марказида турган вазифалардан биридир. Мамлакатимиз раҳбарияти мустақилликнинг дастлабки давридаёқ дунё мамлакатлари билан интеграциялашиш, улар яратган моддий ва маънавий бойликлардан фойдаланиш, тараққиётнинг халқаро тажрибасини ўзлаштиришни ўзининг демократик тараққиёт йўли деб эълон қилди. Шундан буён халқимиз жаҳон халқлари билан ўзаро манфаатли алоқаларни кенгайтириб, умуминсоний қадриятларни ҳаёт тарзига айлантиришга интилиб яшамокда.

Ижтимоий муносабатлар бутун жамият ҳаётига тааллуқди воқелик сифатида иқтисодий, сиёсий, халқаро, маданий, этник-социал, демографик, ҳуқуқий нуқтаи назардан ўрганилади. Мазкур соҳалардаги ижтимоий муносабатлар ўзининг дифференциал ва интегратив хусусиятларига эга. Хар бир соҳадаги ижтимоий муносабатлар жамият талабларига мувофиқ шаклланади ва намоён бўлади.

Мамлакатимизда юридик соҳада амалга оширилаётган ислохотлар, либераллаштириш жараёни ҳам аслида бу соҳадаги қаттиққўлликни, бешафқатликни, ғайриинсонийликни меҳр-мурувват, эзгулик, инсонийлик томон буришга қаратилган Шўро даврида харидор ҳақидан 3 тийин уриб қолган сотувчи нафақат қамоқ жазосига маҳкум қилинган, шу билан бирга унинг мол-мулки ҳам мусодара қилинган. Буюк Макиавелли айтганидек, киши хар қандай зўравонликни кечирishi мум-кин, лекин ўз меҳнати билан қўлга киритган мулки тортиб олинишини ҳеч ҳам кечирмайди. Шўро даврида оғир жазога тортилганлар шу боис ҳам тавба қилмаганлар, аксинча, турли йўллар билан қонунларни четлаб ўтишга интила бошлаганлар. Мустақиллик Ўзбекистон бу ғайриинсоний одатни тарк этиб жазони инсонийлаштириш йўлини тутди. Бу

аслида ижтимоий-хукукий муносабатларда умуминсоний ахлоқий қадриятлар устуворлигини таъминлашга қаратилган ислохотдир.

Ижтимоий муносабатларда ахлоқий қадриятларнинг устуворлигини таъминлаш умумий тараққиётга акс таъсир кўрсатмаслиги даркор. Масалан, махалла-қўйчилик, қариндош-уруғчилик халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган. Лекин баъзан эзгулик байроғи остида бу қадриятлар суистеъмол ҳам қилинади — умумий манфаатлар унутилиб яқин кишиларга яхшилик қилиш авж олади. Бундай ҳоллар ҳаётимизда учраётганини Ислом Каримов бир неча бор қайд этди, уларнинг зарарли томонларини очиб берди. Эзгулик, инсонийлик умумий манфаатларга, жамият ҳаётига зид келмаслиги лозим,

Ижтимоий-маънавий қадриятларни тадқиқ этишда **транцендентал қарашлар билан дунёвий билимларнинг муштарак жихатларини** ўрганиш катта аҳамиятга эга. Шарқ халқлари ҳаётида дин, диний таълимотлар, афсона ва ривоятлар, муҳим ўрин тутди.

Н. Комиловнинг "Тасаввуф" асарида бундай сатрларни ўқиймиз: "Қайси бир халқнинг оғзаки ёки ёзма ёдгорлигини олиб қарамайлик, унда бани башар хотирасида элас-элас сакданиб келаётган асотир-афсоналар, узоқ тарих қаъридаги ибтидоий тасаввурлар ва тушунчалар, аср-асрлар давомидаги кузатишлардан ҳосил бўлмиш ҳаётий хикматлар қаймоғи — инсоний тафаккур тажрибасининг инъикосини кўрамыз. Муқаддас китоблар Авесто, Ригведа, Таврот, Забур, Инжил ва Қуръон ҳам ана шундай минг йиллар ичида йиғилиб, сархилланиб, сайқал топган илмий-бадий тафаккур ҳосиласи сифатида юзага келган ўлмас обидалардир. Улуғ тарихий бурилишлар даври мафкурасини белгилаган жаҳоний динлар инсоният тараққиётининг муайян босқичида янги маънавий-рухий зарурат, фикрий ва хиссий изланишлар эҳтиёжига жавоб тариқасида пайдо бўлганлиги сабабли маданий-маънавий ҳаётнинг ҳдмма соҳасини қамраб олиб, ижодий юксалишга, тахайюл ва тасаввурот оламига, акдий ва бадий фаолият тарзига таъсир этиб келади. Айни вақтда инсоннинг

узлуксиз ижодий фаолияти динларнинг ўзига таъсир ўтказиб, улардаги синкретиклик (омухталиқ) хусусиятини кучайтириб туради, янги таълимотлар, маъхаблар, қарашлар силсиласини вужудга келтиради"¹.

Ўзбекистонда қайтадан объектив баҳолашиб, аجدодларимизнинг тарихий-маданий мероси сифатида ўрганилаётган зардуштийлик ("Авесто") ва ислом ("Қуръони Карим", Хадисдар) дини ҳам мамлакатимизнинг туб бурилиш палласида, халқимизнинг ўз мустақиллигини зугустахамлаш ва келажагини белгилаб олишида таянч вазифасини ўтамоқда.

Миллий демократик тараққиёт диндаги реал ҳаётий талабларга жавоб берадиган қадриятларни дунёвий қадриятлар билан уйғунлаштиришни тақозо этади. Диний қарашлар инсоннинг реал ҳаётий муаммоларни ечишига ҳалақит бермаслиги, бошқаларнинг ҳуқуқдарини топтамаслиги, мавжуд ҳаёт тарзини, сиёсий тизимни куч билан ўзгартиришга даъват этмаслиги лозим. Ўзбекистонда дин давлатдан ажратилган, давлат ҳам диннинг ички ишларига аралашмайди. Фуқаролар Қайси динга эътиқод қилишни ихтиёрий танлайдилар. Бу қоида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларидан келиб чиқиб ўрнатилган. Демак, динга эътиқод қилиш, трансцендентал фикрлаш ҳар бир фуқаронинг ўз ихтиёрий ишидир.

Шарқ ислом фалсафаси шуниси билан қимматлики, у диний илм ва табиий фанлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиб, уларнинг ўзаро уйғун ривожланиш йўлларини кашф этган, фан ва дин бир-бирига қарама-қарши эмас, балки бир-бирини тўлдиришини асослаб берган.

Буўринда Ғаззолий, Нажмиддин Кубро, Фаридуддин Аттор, Румий, Бедил каби етук мутафаккирларнинг ижодидан кўп мисол келтириш мумкин. Масалан, Ғаззолий дейди: "Инсон жавҳари аввал яралишдан ноқислик ва камлик бирла халқ қилинубдир. Инсон меҳнат ва машаққатсиз бу нуқсонларидан қутулиб,

¹ Н. Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., "Ёзувчи", 1996. 3-бет.

камолга етмаги мумкин эмас". У дилни мамлакат (тана, вужуд) подшохи, акдни вазир деб билади. "Одамнинг хақиқати ул нимарсадурки, камоли ва шарофати анинг бирла бордур, яъни ақл бирладур. Ва ўзга сифатлар ғариб ва ориятдурки, акднинг мадади ва чокарлиги билан амалга ошмаса". Демак, Ғаззолий киши меҳнат, машаққат ва ақди билан комилликка етишиши, ўз нуқсонларидан қутулиб кимиёи саодатга эришиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Хўш, диннинг демократик тараққиётга нима дахли бор? Бу саволга тасаввуфшунос олим Н.Комилов қўйидагича жавоб беради: Биринчидан, тасаввуф халқимиз рухиятига, маънавиятига сингиб, Шарқ фалсафаси, адабиёти ва санъатида чуқур из қолдирган. Хар бир ўқимишли кадр бу тарихий-маданий меросдан хабардор бўлиши керак. Иккинчидан, тасаввуф инсоннинг; ички оламини, унинг рухий-маънавий дунесини тадқиқ этган. Унда инсоннинг Илоҳ, Табиат, Коинот, Борлиқ билан муносабатлари очиб берилган. Бу тасаввуфнинг дуневий илмлар билан боғлиқдигидан далрлат беради. Учинчидан, тасаввуф покиза ахлоқ, эзгу амалларни кўпайтириш, ёмон-ликни, нафсни жиловлаш хақидаги илмдир. "Тасаввуф — ҳаққа ташна зотларнинг қалб эътиқоди бўлиб, улар ҳаққа талпинар эканлар, ҳақ ва ҳақиқатни инсоннинг ўзидан излаш, ер юзида ҳақиқат нурини ёйиш учун курашганлар. Улар нафсни, бадахлоқдикни тарк этган эдилар, аммо дунёни тарк этмаганлар. Билакс, дунёни эзгулик қонуни асосида қайта қуришга шайланган мардлар эдилар". Демак, дин кишини эзгуликка, маънавий покликка, нафсни тийиб яшашга ундайди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотлар негизида ҳам юксак маънавиятли баркамол авлодни шакллантириш мақсади ётади. Дин ва демократик тараққиёт айна шу мақсад олдида, шу нуқтада уйғундирлар.

Шахсдаги сиёсий - ахлоқий фаолликка миллий демократик тараққиёт мезони сифатида қараш мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Ислохотларнинг ташаббускори давлат бўлсада, уларни инсон, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги реал

хаётий воқеликка айлантиради, объективлаштиради.

Сиёсий-ахлоқий фазилатлар давлат ва жамиятни бошқариш ишларига инсонпарварлик, адолатпарварлик бахш этади, инсон эркинлиги тамойилларига риоя қилишни одатга айлантиради. Шу тариқа сиёсий-ахлоқий қадриятлар ҳокимият фаолиятига, давлат ва жамиятни бошқариш механизмларига сингиб, ҳокимиятнинг халқчиллигини, инсон манфаатларига хизмат қилишини таъминлайди.

Ўзбекистон демократик тамойилларни дастур қилиб олган ҳокимият институтларини шакллантириш йўлидан бораётган экан, бошқарув ишларини, биринчидан, давлат ҳокимияти органларининг фаолиятини инсонпарварлаштириш, сиёсатни ахлоқий меъерлар билан уйғунлаштириш, иккинчидан, фуқароларнинг сиёсий-ахлоқий фаоллигига таяниш орқали олиб бориши табиий ҳолдир. Давлат ҳокимияти институтларини инсонпарварлаштириш фақат сиёсий арбобларнинг, идора-ларнинг вазифасигина эмас, бунда фуқароларнинг сиёсий-ахлоқий фаоллиги ҳам муҳим ўрин тутди. Зеро, халқ ҳеч қачон ўзининг ахлоқий-маънавий қадриятларига зид бўлган фаолиятни қўллаб-қувватламайди, ўзи ҳам қар қандай ижтимоий фаолиятни маънавий-ахлоқий жиҳатлар билан тўлдиришга, бойитишга интилади. Шарқ халқларига хос ушбу фазилат сиёсий соҳада ҳам ахлоқий қадриятларни етакчи ўринга чиқаради. Шунинг учун сиёсий-ахлоқий фаолият фақат бошқарув ишларини амалга оширишдангина иборат эмас, балки уларни инсонийлаштириш орқали бутун ижтимоий муносабатларни, сиёсий тизимлар ҳаётини инсон манфаатларига хизмат қилдиришдир.

2.3. Миллий маданиятни юксалтириш масалалари

Демократик тараққиёт йўлини танлаган ҳар қандай мамлакатда сиёсий ва ҳуқуқий маданият савияси демократик давлатларга мос бўлиши лозим. Албатта, Ўзбекистондаги сиёсий маданият савияси ғарб мамлакатларидагидан фарқ қилади. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, юртимиздаги демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассам этмоғи керак. Ғарб намунаси эса кўп ҳолларда индивидуализм фалсафасига таянади ва оммани ҳаддан ташқари сиёсийлаштиришга олиб келади.

Осиё минтақаси ва мусулмон Шарқидаги демократик кадрятлар ва ўзгаришларнинг ривожланиш тажрибаси ўзига хос хусусиятлар, ўзига хос анъаналарга эга. Шарқда демократия тушунчаси ҳамжихатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминида шаклланади. Бизда демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур. Ахлоқий-маънавий кадрятлар сиёсий муносабатларда ҳам устунлик қилиши даркор.

Ўзбекистонда шаклланган сиёсий маданиятнинг қуйидаги умумий хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- алоҳида олинган шахс манфаатларининг давлат ва жамият манфаатларига ҳамоханлиги;
- ижтимоий муаммоларни ҳал этишда давлат ва жамиятнинг ҳал қилувчи аҳамиятга молик роли эътироф этилиши;
- ҳокимиятга ҳурмат билан муносабатда бўлиш анъанасининг мавжудлиги, раҳбарларнинг маънавий қиёфасига юксак талаб қўйиш;
- парламент ва бошқа вакиллик органларининг ижтимоий ҳаётдаги ролига эътиборли муносабатиинг мавжудлиги;
- деярли барча сиёсий партиялар вакилларига хос бўлган хислат - ўз ғоя ва

тамойилларининг тўғрилигига қатъий ишонч шахс — жамият — давлат тизимида манфаатларни уйғунлаштириш. нафақат сиёсий жараёнларни рационал бошқариш эҳтиёжидан, шу билан бирга, шарқона ахлоқ-одоб ва демократия талабларидан ҳам келиб чиқади. Демократик тараққиётнинг манфаатлар рангбаранглиги кенгайган шароитида уларни мутаносиблаштириш, уйғунлаштириш сиёсий фаолиятнинг бош вазифасига айланади. Алохида олинган ҳар бир шахс ва гуруҳнинг манфаатларини рад қилмаган ҳолда, уларни синтезлаш ва шу тариқа уйғунликка эрипиш — ғоят мураккаб вазифа, аммо бу вазифани ҳал этишни рационал усулини топмай, фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриб бўлмайди.

Фуқаролик жамиятида демократик тузумнинг мавжудлиги ва унинг мустахкамланиб бориши фуқароларда сиёсий ҳуқуқий маданиятни шакллантириш ва ривожлантиришнинг асосий шартидир. Бундай сиёсий тизим шахс сиёсий-ҳуқуқий онги ва фаолиятининг ривожланишига кенг имкониятлар яратади, уни рағбатлантиради. Жамият сиёсий тизими қанчалк демократик бўлса, инсон сиёсий ҳаётда шунчалик фаол иштирок этади. Бу — аксиомадир.

Шахс — жамият — давлат тизимида ҳар бир бўғин манфаатлари бир хил даражада зарур бўлган воқеликдек туюлади, аслида эса, улар, қанчалик муҳим ўрин тутмасин, бўғинининг ўз моҳиятидан келиб чиқади ва унинг субстанционал хусусиятини белгилаб беради. Шунинг учун манфаатлар қанчалик муҳим воқелик бўлмасин, улар бўғин моҳиятига субстанционал тарзда боғлиқдир. Индивид, гуруҳ, ёки халқ ҳокимиятчилиги билан боғлиқ субъектларнинг манфаатлари айнан бир хил бўла олмайди. Улар ўртасидаги фарқ нафақат бу тушунчаларнинг ўзида, балки уларнинг намоён бўлишида, таъсирида, кўлами ва даражасида ҳам кўринади. Бу фарқларни камайтиришнинг сиёсий, ҳуқуқий, психологик, иқтисодий, маънавий механизмларини таҳлил этиш манфаатларга оид ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий қарашларни кенгайтириш, мавжуд муаммоларни турли илмий воситалар, ёндашишлар

нуктаи назаридан хал этиш имконини беради. Илмий-назарий адабиётларни, уларда баен этилган манфаатлар хақидаги фикрларни ўрганиш кўрсатадики, фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуришда манфаатлар фундаментал воқелик сифатида ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг боришига, бошқарув ишларининг йўналишига ва ҳокимият теварагидаги курашлар моҳиятига таъсир этиб, жамиятнинг сиёсий маданиятини ифода қилади. Бироқ манфаатларни ижтимоий-сиёсий воқелик сифатида тадқиқ этиш, унинг миллий демократик тараққиёт шароитида намоён бўлиш хусусиятларини очиқ бериш долзарб илмий муаммо бўлиб қолмоқда.

Фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш концепцияси нуктаи назаридан қараганда давлат ва жамиятнинг инсон фаолиятига нисбатан роли:

— инсонни ижтимоий-сиёсий ҳамда маънавий-маданий меъёрларга итоат эттириш, унинг фаолияти ва хатти-харакатларини ижтимоийлаштириш;

— фуқароларнинг интилишларига, саъй-харакатларига рационаллик, англаганлик, уюшқоқлик ва ташкил этилганлик бахш этиш;

— инсон манфаатлари ва иродасининг ранг-баранглигини сақдаб қолган ҳодд уни умумий иродага, қонунларга бўйсунитини таъминлаш;

— давлат ҳокимияти институтлари фаолиятида инсон манфаатларининг устуворлигини қарор топтириш, шу тариқа асрлар давомида ҳукм сурган шахс (инсон) билан давлат ўртасидаги муносабатларга этатистик ёндашувни инсонпарварлик тамойри билан алмаштириш;

— нодавлат ташкилотларини кенгайтириш орқали фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда бевосита иштирок этишини кенгайтириш;

— давлатнинг айрим функцияларини, вазифаларини маҳаллий ҳокимият органларига бериш орқали ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги демократик ўзгаришларни чуқурлаштириш;

— хурфикрликни, сиёсий плюрализмни ривожлантириш учун оммавий

ахборот воситаларининг сонини хам, ахборот етказиш фаолиятининг савиясини хам ошириш;

— шахс — жамият муносабатларидаги ўзаро ишончни, хурматни мустахкамлаш учун иқтидор ва қобилият эгаларига сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий сохаларда тенг имкониятлар, бир хил шарт-шароит яратиш;

— шахс — жамият — давлат тизимида содир бўлаётган ўзгаришларни мунтазам ўрганиб бориш, ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги ижобий ва салбий ҳолларни аниқлашга, уларни мурасага келтиришга оид сиёсий технологияларни яратиш,

Бу нафақат инсон фаолиятига, шунингдек, шахс — жамият — давлат тизимидаги ижтимоий муносабатларга, улар туфайли демократик жамиятда пайдо бўладиган муаммолар ечимига хам тааллуқлидир. Сиёсий фаолиятнинг, сиёсий маданиятнинг мохияти хам шу тизимга, унда кечадиган ижтимоий-сиёсий жараёнларга бориб тақалади. Бу жараёнларнинг ким (шахс, жамият, халқ, давлат) томонидан, қандай усуллар (авторитар, демократик ва бошқа} билан бошқарилишига қараб, жамиятнинг стратегик мақсадини, тараққиёт моделини аниқдаш мумкин.

Сиёсий маданият ҳокимиятга хурмат билан муносабатда бўлиш ва раҳбарларнинг маънавий қиёфасига талаблар қўйишда хам намоён бўлади. Халқимиз дунёқарашида, турмуш тарзида ҳукмдорларнинг хурматини жойига қўйиш, бошқарув ишларида уларга ёрдам кўрсатиш анъанаси қадимдан мавжуд. Масалан, қадимги туркларнинг тасавурида давлатчиликнинг маркази давлатни ўзида мужассам этувчи шахс — ҳоқон ёки ҳоқонларнинг қукмрон сулоласи бўлган. Шунинг учун туркий халқларнинг давлат ва давлатчилик тарихида ҳукмдор ҳуқуқларига, ҳукмдор сулоласининг ижтимоий-сиёсий мавқеи ва таъсирига хамиша бошқача назар билан қараб келинган. Бу назар негизида ҳукмдорга ишонч, унинг адолатпарвар ва халқтарварлигини эъзозлаш, улуғлаш истаги ётган, албатта.

Хоқимиятга хурмат тахтни сакраллаштириш, илохийлаштириш билан боғлиқ. Подшоҳ худонинг ердаги сояси (вакили, ноиб) деган тасаввур Шарқ халқларида кенг тарқалган. Бу подшоҳни худога тенглаштириш эмас, балки одамларнинг масъул бир шахсга итоат этишини таъминлаш эҳтиёжининг ифодасидир. Одамзод жуда қадимдан кимнидир, ниманидир атрофида уюшиб, бирлашиб, жамоа бўлиб яшаш зарурлигини яхши билган, шундай "марказ"сиз бошқарувни, ижтимоий ҳаётни йўлга қўйиш, ташқи ва ички ҳавфлардан ўзини ҳимоя қилиш мумкин эмаслигини англаган. Илохийлаштириш эса, асосан, тахт эгаси бўлмиш подшоҳга эмас, тахтга қаратилган.

Масалан, Марказий Осиё халқлари тарихида илохийлаштирилган бирорта подшоҳ, давлат бошлиғи бўлгани маълум эмас. Ҳам, подшоҳларнинг у ёки бу сифатлари (фақат мавжуд сифатлари) улуғланган, аммо у католик ва православлардагидек авлиё даражасига кўтарилмаган.

Халқимиз ҳукмдорга, тахт эгасига адолатпарвар, халқпарвар инсон, эзгулик тимсоли сифатида қараб, у ижтимоий муаммоларни еча олади, у жамиятда адолатсизликни, зўравонликни, бадахлоқликни у бартараф эта олади, деган ишонч билан яшаб келган ва мана шу ишонч унда хоқимиятга хурмат-эҳтиром уйғотган. Президент Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди. Ҳукмдорлар адолатсизликка йўл қўйганида халқ ҳаракатга келган, шунда ҳам у тахтни ағдаришни истаган эмас, ҳукмдордан адолат ўрнатишни талаб қилган, ҳолос. Бу билан у тахтнинг ижобий (илохий) кучига, сифатларига ишончини ифода этган, Ҳозирги демократик ўзгаришларда фаол қатнашаётган халқимизда Президентга, ҳукуматга, олиб борилаётган туб ислохотларга, "ўзбек модели"га бўлган ишонч ҳам ана шу тарихий-маданий тажрибанинг давоми, кўринишидир.

Халқимиздаги бу ишонч раҳбарларнинг маънавий қиёфасига катта талаблар қўяди. Бу талабларни қисқа қилиб элга хизмат қилиш, одамларга раҳнамолик,

рахбарлик қилиб, уларни улуғвор ишларга бошлашдир, дейиш мумкин. Хаёт ўз йўлида давом этаверади. Рахбарлар келиб кетаверади, халқ — қолади. Рахбар доим ўзига халқ меҳрини қозона олдимми, одамлар ёдига муқрланиб қоладиган бирон хайрли иш қилдимми, бошини қовуштириб улуғвор ишларга бажаришга сафарбар эта олдимми, деган саволларни бериши, доимо ўйлаши керак. Парламент ва бошқа вакиллик органларининг ижтимоий хаётдаги ролига эътиборли муносабат ҳар бир демократик жамиятга хос воқелиқдир. Юқорида бу мавзу ҳақида фикр юритилди. Қўшимча тариқасида шуни қайд этиш мумкинки, айнан парламентаризм институтининг фаолияти, вакиллик органларининг ижтимоий-сиёсий хаётга таъсири жамият сиёсий маданиятининг кўзгуси ҳисобланади.

Ўзбекистонда икки палатали парламент шакллантирилгани, айрим давлат функцияларининг маҳаллий ҳокимият органларига ўтказилаётгани жамият сиёсий маданиятини юксалтириш борасидаги жиддий изланишлардан дарак беради. Улар ўзбек миллий парламентаризмини, халқ вакиллик органларини жамиятимиз сиёсий маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришга катта ҳисса қўшадиган демократик институтларга айлантиришга қаратилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28 январ куни бўлган қўшма мажлисида Президент Ислам Каримов давлат ҳокимияти ваколатларининг бир қисмини марказдан маҳаллий ҳокимият органларига ўтказиш, икки палатанинг масъулият билан, бир-бирини тушуниб, баҳамжихат ишлаши зарурлиги ҳақида сўзлаганда худди шу мақсадни назарда тутган эди.

Сиёсий партияларнинг ижтимоий-сиёсий хаётда тутган ўрни тўғрисида юқорида батафсил фикр юритилди. Уларнинг сиёсий маданиятини ошириш жараёнларига таъсири шу чоққача алоҳида тадқиқот мавзуи бўлмаган эсада, ишонч билан айтиш мумкинки, жамиятда сиёсий онг, сиёсий тафаккур ва сиёсий тажриба сиёсий партиялар орқали ҳам шаклланади. Яъни, сиёсий партияларнинг

Ўз ғоя ва мақсадлаРига қатъий ишончи, улар учун кураш олиб бориши, ўз мафкурасини халқ орасида тарғиб қилиши жамиятнинг сиёсий маданиятига таъсир этмай қолмайди, Илғор демократик давлатлар тажрибасидан яхши маълумки, сиёсий партиялар сиёсий жараёнларни идрок этишнинг, сиёсий тизимга қизиқиш уйғотишнинг муҳим институтига айланган. Бу борада барча мамлакатлар учун андоза бўладиган тажриба, тизим, модель йўқ, албатта, аммо кўппартиявийлик мавжудлигининг ўзи (унга ҳар бир халқнинг тарихий-маданий тажрибаси, сиёсий онги ва сиёсий тасаввурлари таъсир этмай қолмайди) сиёсий маданиятнинг кўриниши эканини ҳеч ким инкор қилмайди.

Сиёсий маданиятни ижтимоий-сиёсий институтлар, сиёсий партияларнинг тажрибаси, фуқаролар институтларининг мавжудлиги ва ҳокимият билан муносабатлари, марказий ва маҳаллий ҳокимият ўртасидаги субординацион алоқалар, фуқароларнинг ҳокимиятга, сиёсий партиялар фаолиятига, сайлов тизимига муносабатлари нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этиш мумкин. Дейлик, масалага шахснинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги нуқтаи назаридан қараш сиёсий маданият динамикасини кузатиш, унинг келгусида намоён бўлиш хусусиятларини, тенденцияларини аниқлаш имконини беради. Лекин бу мавзу алоҳида, махсус тадқиқ этилгани маъқул.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишнинг энг муҳим шартларидан яна бири фуқароларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини ошириш, жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтиришдир.

Инсоннинг ҳуқуқ ҳақидаги тасаввуроти, қонунга ҳурмати ва ишончи, қонунийликни таъминлашга интилиши "ҳуқуқий маданият" тушунчасининг мазмунини ташкил этади. Қонун ўз йўли билан, амалиёт ўз йўли билан ривожланган, улар орасида узвий боғланиш бўлмаган жамиятда ҳуқуқий маданиятнинг мавжудлиги ҳақида гапиришнинг ўзи ортиқча. Демак, ҳуқуқий маданиятнинг даражаси амалдаги қонунқоидаларнинг қандай бажарилиши, ҳаётга нечоғли татбиқ қилиниши, уларга кундалик турмушда қанчалик риоя

этилишига қараб бахоланиши ё белгиланиши мумкин. Биз жамият учун қонун-қоида ижод этиб, ўзимизни истисно деб билсак, тараққиётимиз ҳам истисно бўлиб қолиши аниқ.

Бу хусусда мавжуд илмий-назарий қарашларни умумлаштириб, улардан келиб чиқадиган вазифаларнинг қуйидаги йўналишларини белгилаш мумкин:

— миллий қонунчиликни юксалтириш ва қабул қилинган қонунлар, меъёрий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мутлақ мувофиқ келишига эришиш;

— оддий фуқародан қонун ишлаб чиқувчиларгача — барчанинг қонунларга итоат этишини таъминлаш;

— судга мурожаат қилиш кўникмаси ва маданиятини шакллантириш;

— раҳбар ходимларнинг, ҳуқуқ институтлари ва органларининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш;

— ҳуқуқий маърифат ва тарғибот ишлари мунтазам олиб борилишини йўлга қўйиш;

— ҳуқуқий маданият миллий мафқуранинг, умумий маданий ахлоқий ва ижтимоий тарбиянинг таркибий қисми эканлигидан келиб чиққан ҳодда иш юритиш;

— фуқароларнинг нодавлат ва жамоат ташкилотлари, ихтиёрий уюшма ва бирлашмаларининг ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётдаги фаоллигини қўллаб-қувватлаш;

— ҳуқуқий тарғибот ва маърифат ишларида энг янги педагогик технологиялардан, оммавий ахборот воситаларининг имкониятларидан, дифференциал ёндашув усулларидан фойдаланиш услубиятини яратиш.

Ҳуқуқий маданият жамият ҳаётининг деярли барча соҳалари билан боғлиқ махсус ижтимоий-сиёсий воқелиқдир. Унда маданият ва ҳуқуқ унсурлари уйғунлашиб келсада, мохиятан, ҳуқуқий маданият ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг, ту-зумнинг бугортмаларини бажарувчи тизимдир. Сиёсий маданиятнинг тамойил ва меъёрлари ҳуқуқнинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Бунга

алохида эътибор бериш лозим. Зеро, сиёсий тамойил ва меъёрлар ижтимоий хаётда муҳим ўрин тутди. Тўғрироғи, ҳуқуқнинг асоси ана шу тамойил ва меъёрлардан ташкил топади,

Ҳуқуқий маданият субъектив ходиса сифатида ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билим, ҳуқуқий таълим, ҳуқуқий эътиқод, ҳуқуқий ҳуқ-атвор, ҳуқуқий мафкура каби таркибий қисмларига эга. Уларнинг ижтимоий-ҳуқуқий хаётдаги ўрнига оид масалалар у ёки бу йўналишда ўрганилган. Бироқ тадқиқотларда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатда ҳуқуқий маданият намоён бўлишининг ижтимоий хусусиятлари эътиборга олинмайди. Ҳуқуқий маданиятни мавжуд ижтимоий борлиқ билан боғлаб тадқиқ этишга, уни мавжуд ижтимоий тузумнинг вазифаларини хал этишга йўналтиришга эътибор берилиб, келажакни белгилашга оид вазифалари (функциялари) назардан четда қолдирилади.

Ҳуқуқий маданиятнинг истиқболни белгилаш функцияси бўлғуси фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг ҳуқуқий-мафкуравий моделини яратишни назарда тутди. У ҳуқуқий камолот моделида намоён бўлади. Илмий адабиётларда, умуман, ҳуқуқшуносликда "ҳуқуқий камолот" модели мавжудлигини ёки келгусида шаклланиши зарурлигини З. Исломов асослаган¹. Олимнинг "ҳуқуқий камолотнинг яхлит, тизимлашган концепцияси"ни яратиш хақидаги назарий фикрлари ҳуқуқий маданиятнинг истиқболни белгилаш функциясига тааллуқлидир.

Олим ушбу концепциянинг тахминий мезонлари сифатида қуйидагиларни кўрсатади;

1. Миллий ҳуқуқий мафкура ижтимоий-сиёсий парокандаликка олиб келадиган ғоялар негизида яратилмаслиги керак.

2. Ҳуқуқий мафкура ўтмиш тарихий тажрибаси учуғ хамиша очиқ бўлиши лозим

¹ З.М. Исломов. Ислохотлар самараси ҳуқуқий онг даражасига боғлиқ. // Ҳуқуқий маданият – демократик истиқбол омили. 1999. 50-бет.

3. Шахс ва жамият манфаатлари ўртасида устунлик мақомларини ўрнатиш эмас, балки оқилона узвийлик муносабатини қарор топтириш зарур. Шахснинг камолотга эришиши, ҳуқуқ, мажбурият ва бурч уйғунлигининг таъминланиши инсоннинг жамиятга, унинг маданиятига бевосита интеграциялашуви орқалигина рўй беради.

4. Ҳуқуқий мафкура Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва унинг химояси, бу жараёнда давлат ролининг кучайиши тамойилларига суяниши зарур. Мезонларнинг бу қаторини яна ҳам кенгайтириш мумкин ва мақсадга

мувофикдир:

5. Ҳуқуқий маданият фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатнинг таракқиёт кўрсаткичи сифатида қаралиши керак.

6. Баркамол авлодни тарбиялаш концепциясида ҳуқуқий камолотга эришган шахс ушбу концепциянинг таркибий қисми ҳисобланиши зарур.

Шундагина ҳуқуқий маданиятнинг истиқболни белгилаш функцияси жамиятда содир бўлаётган социодинамик ўзгаришларга мувофиқ фуқароларда ҳуқуқий маданиятни шакллантириш йўлларини, унинг келажагини ва бўлғуси жамият билан уйғунлашувини тўғри башорат қила олади. Фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат биз учун идеал келажак экан, уни шакллантиришнинг асосий шарти бўлган ҳуқуқий маданиятнинг бундай функциясига ҳам эҳтиёж сакданиб қолади. Дарвоқе, маданиятнинг ўзи маълум маънода идеал вазифасини бажаради, чунки унда инсоннинг ақл-идроқи, тафаккури, нимага қодир эканлигини билдириб турувчи тимсол, белги мудом мавжуддир. Ҳуқуқий маданият ҳам маълум маънода идеалдир, шу идеаллик унга истиқболни белгилашдек масъулиятнинг моҳиятини бахш этади. Шу нуқтада у ижтимоий-сиёсий идеални (фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат) яқинлаштирувчи, тўғрироғи, фуқароларни ушбу ижтимоий-сиёсий идеалга яқинлаштирувчи идеалдир.

Ҳуқуқий маданиятнинг яна бир жихати шуки, у қонунийлик билан

чамбарчас боғлиқ бўлиб, қонунийликни мустахкамлаш жараёнига кириб боради, қонунийликнинг зарурий холати сифатида намоён бўлади. Шу маънода, ҳуқуқий маданият жиноятчиликка қарши кураш самарадорлигининг муҳим амалий шартидир. Зеро, оқиллар куч-қудратни намойиш этади, фосиқлар уни қўллайди.

Келинг, ҳуқуқий маданиятнинг жиноятчиликни профилактика қилиш жихатларига эътибор қаратайлик. Ҳуқуқий маданият ҳам шаклан, ҳам мазмунан субъектив воқеликдир, у ҳар қандай ижтимоий-ҳуқуқий тизим, воқелик сингари жа-миятдаги динамик ўзгаришларни, кишиларнинг сиёсий тузумга, ҳуқуққа муносабатини, ҳуқуқворини акс эттиради. Унинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти билан бевосита боғлиқ жихатларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

— ҳуқуқни қўллашга, жамиятда ҳуқуқий макон яратишга оид қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, жиноятчиликка қарши кураш стратегиясини белгилаш, режалаштириш, зарур чоралар кўриш маданияти;

— ижро маданияти, жиноятчига нисбатан қонунларда белгиланган чора-тадбирларни қўллаш, бу борада инсон шаънини ерга урувчи, унинг ҳаётига тажовуз солувчи воситаларни қўлламаслик, ижтимоий мулоқот маданияти.

Бу ўринда ҳам жиноятчиликка қарши кураш қатнашчиларининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш, ҳам аҳоли билан биргаликда тарбиявий-профилактика чора-тадбирларини олиб бориш назарда тутиляпти. Бинобарин, ҳуқуқий маданият жамиятда жиноятчиликка қарши кураш воситаси ҳамдир. Бу курашни ҳуқуқ-тарғибот ходимларининг яқка ўзлари амалга ошириши қийин, унга барча фуқароларни, аҳолини жалб этиш, ҳуқуқий онгни ва ҳуқуқ-атворни шакллантиришнинг усулларидан, имкониятларидан фойдаланиш орқали жамиятда умумий ҳуқуқий маданиятни юксалтириш зарурдир. Шу тарзда мамлакатимизда фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш стратегияси билан ҳуқуқий маданият моҳиятан уйғунлашади.

ХУЛОСА

Келажагимиз бўлмиш ёшларнинг маънавий камолоти ўз ички мохиятига кўра ижтимоий – тарихий ва маданий тажрибаларни ифода қилади. **Биринчидан,** тарихий – маданий ва замонавий тажрибаларни тўплаш ва ўзлаштириш асосида миллий хусусиятга эга бўлиб, халқнинг ички тадрижий ривожланиш қонуниятларини ўзида акс эттиради. Халқ, миллат тўплаган дуёвий – диний, маърифий тажрибалар этномаданий хусусият касб этиб, маълум бир ҳудудда, маконда яшаётган кишиларнинг ҳаётий қадриятларига айланади. Ўзга, ёт унсурлардан ўзини химоя қилмасдан бирорта ҳам этномаданият мавжуд бўлолмайди. Аммо, Марказий Осиё халқлари маданияти турли халқлар (Юнон, араб ва бошқ.) билан бўлган интеграциялар натижасидир. Бу эса ўлкамиз халқларнинг ўзига хос маданиятга эга бўлганлигини инкор этмайди. Миллий қадриятлар, анъаналар, тажрибалар ёшлар маънавияти ва маданиятига таъсир этадиган этник хусусиятлар махсулидир.

Иккинчидан, умуминсоний қадриятлар халқаро глобаллашув интеграция орқали ривожланади. Биз бу ўринда интеграцияникенг маънода тушунамиз. Унга нафақат иқтисодий алоқалар, шу билан бирга кенг ижтимоий, сиёсий, маданий ва маънавий алоқалар ҳам киради.

Зеро, баркамол авлодни тарбиялаш – бу Юртбошимизнинг юрагидан чуқур ўрин олган, доимо диққат марказида турган юксак орзу – интилишлари ва умид - ишончига айланган олий ва истикболли мақсаддир.

Демак, ёшларнинг маънавий камолоти умуминсоний қадриятларни миллий заминга, маданиятга, турмуш тарзи ва таълим – тарбияга жорий этишни тақозо этади. Республикамизда бу борада кенг ва жиддий тадбирлар амалга оширилмоқда. Улар қулами, маънавий ишлар нуқтаи назаридан.

- Инсонни, унинг манфаатларини олий қадриятга айлантириш;
- Шахс ҳуқуқлари ва эркини химоя қилиш;

- Тинчлик, бағрикенглик ва барқарорликни таъминлаш;
- Кишиларнинг, халқларнинг иқтисодий фаоллигини қўллаб - қувватлаш;
- Халқаро нотижорат ҳаракатларни кенгайтириш;
- Янги замонавий илмий-техник технологияларни жорий этиш;
- Халқаро ахборот маданиятини ўрнатиш;
- Хар бир миллат, халқ ва шахснинг эҳтиёжларига тўғри келадиган этнодемографик муносабатларини такомиллаштириш ва ижтимоий - ҳуқуқий шарт – шароитлар яратиш;
- Маънавий тараққиётни кенг ривожлантириш мақсадида халқаро ҳамкорлик жамғармалари ва институтлари билан алоқаларини мустаҳкамлаш;
- Оммавий ахборот воситалари;
- Маънавият кунлари;
- Маънавият марказлари;
- Ўтмиш меросимизни чуқур ўрганиш, ёшлар онгу – шуқухига сингдириш;
- Оила, маҳаллаларда ўқув масканлари билан (Маънавият юлдузлари) баҳс ва учрашувлар ўтказиш;
- (қадрласанг кадр топасан) мавзусида кечалар ташкил этиш, булар эса ўз новбатида ёшлар ва талабалар маънавиятини белгиловчи омиллар бўлиб, уларга еътибор бериш бугунги куннинг энг долзарб вазифалардан биридир;

Келтирилган фикрлар қуйидаги хулосаларга олиб келди:

Биринчидан, халқимиз хаёт тарзидан жой олган қадриятлар ўзининг тарихий – маданий илдизига эга. Улар узоқ ривожланиш, гоҳо кескин курашлар жараёнидан синовдан ўтган, тобланган. Шунинг учун қадриятлар шунчаки эъзозланадиган, қайд этиладиган бойликлар, рамзлар, белгилар йиғиндиси эмас, балки улар хаёт ва келажакка таъсир этувчи, у ёки бу

тажрибани бахоловчи, даврнинг мақсад ва режаларини белгилаб берувчи ўзига хос мезонлар ҳамдир.

Иккинчидан, миллий ва умуминсоний қадриятлар ўртасидаги диалектик боғлиқлик маълум бир объектив ижтимоий тарихий муҳит таъсирида, маданий негизлар объектив ва субъектив омиллар асосида юзага келади. Шунинг учун миллий ва умуминсоний қадриятлар диалектикасини объектив ижтимоий – тарихий муҳитдан алоҳида қараш мумкин бўлмаганидек, уларни маданий негизлар ва субъектив омиллар таъсиридан ҳам айрича қараш мумкин эмас.

Учинчидан, шахс маънавиятини шакллантириш масалалари ҳар доим Ўрта Осиё мутафаккирларининг диққат марказида турган. Бироқ уларнинг маданий мерсига таяниш мавжуд фикрларни шунчаки такрорлаш ёки улуғлаш йўлидан эмас, балки уларни жамият, ёшлар дуч келаётган муаммолар билан боғлашни тақозо этади.

Тўртинчидан, Республикамиз жаҳон ҳамжамияти ўртасида ўзига хос ўрин эгаллашга, ўзининг маънавий – интеллектуал салоҳиятини намоён этишга интилоқда. Бу улуғбор мақсад умуминсоний қадриятларга содиқликни, уларни ички ҳаётга, кишиларнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий фаолиятига сингдиришни талаб этади.

Бешинчидан, ёшларнинг ҳаёти ҳақиқий ва тўлақонли субъекти бўлмагунча, уларнинг маънавиятида, онги, дунёқараши ва турмиш тарзида бирор ўзгариш кутиш кийин. Ҳаётнинг том маънодаги субъекти бўлиш эса дастлаб ҳаётий мақсадни белгилашда намоён бўлади.

Демак, ёшлар маънавиятида умуминсоний негизларга эга бўлган илм, фан, маданият, жаҳон аҳли тан олган нормалар, тартиблар муҳим ўрин эгаллаши лозим. Чунки илм-фан, цивилизатсия шахснинг ўз интеллектуал салоҳиятига, кучига ишонишини, уларни ҳаётий мақсадини рўёбга чиқаришга йўналтиришини қўллаб- қувватлайди.

Олтинчидан, талаба ёшларнинг хаётий мақсадини шакллантириш уларнинг маънавиятини шакллантириш хамдир. Чунки хаётий мақсад талабаларнинг ички рухий оламини, у орқали эса ён-атрофга муносабатларини шакллантириш билан боғлиқ ижтимоий ахамиятга эга воқелиқдир.

Еттинчидан, ёшлар умуминсоний қадриятларга айланган ишбилармонликка, тинчликни, тараққиётни асраш учун курашга хам бефарқ қарамайдилар. Улар ишбилармонликни моддий – иқтисодий тараққиётнинг, фаровонликнинг асоси деб биладилар. Улар жаҳон маданияти ва цивилизацияси, ижтимоий – сиёсий фикрлари билан чуқурроқ танишишга, улардаги инновацияларни ўрганишга хошиш кучли. Айнан ушбу истак уларни чет тилларни ўрганишга, интернетдан фойдаланиб, ўз тенқурлари билан алоқалар ўрнатишга ундамоқда. Демак, талаба ёшлар маънавияти кенг ижтимоий, иқтисодий ва ижодий алоқалар ўрнатишга, жаҳон халқлари эришган ютуқлардан бахраманд бўлишга йўналтирилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Раҳбарий адабиётлар:

1. И.А.Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. Т. "Маънавият" 2008.
2. И.А.Каримов. Маънавий юксалиш йўлидан. Т.: "Ўзбекистон". 1992.-254 б
3. И.А.Каримов. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: "Ўзбекистон". 1992. – б
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т.: "Ўзбекистон". 1992. 36– б
5. И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: "Ўзбекистон". 1996.
6. И.А.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.: "Ўзбекистон". 1997. – б
7. И.А.Каримов. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: "Ўзбекистон". 1997.
8. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. // Халқ сўзи. 2000.23 январ.
9. И.А.Каримов «Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Тошкент-2005й
10. И.А.Каримов. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: "Ўзбекистон". 1992. – б
11. И.А.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давр. Т.: "Ўзбекистон". 1992.36– б
12. И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: "Ўзбекистон". 1996.
13. И.А.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.: "Ўзбекистон". 1997. – б
14. И.А.Каримов. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: "Ўзбекистон". 1997.
15. И.А.Каримов. Маънавий юксалиш йўлидан. Т.: "Ўзбекистон". 1982.-254
16. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. // Халқ сўзи. 2000.23 январ.

Махсус адабиётлар:

1. Саидов. У. Тожихонов “Хуқуқий маданият назарияси”. Дарслик ИИВ Академияси-1998 йил”
2. “Шарқ” 15. Рафиқов. А. Ўқувчи ёшларни ҳуқуқий тарбиялаш. 1989 йил.
3. Давлат ва ҳуқуқнинг умумий назарий муоммолари ҳуқуқни тушуниш ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий ижодкорлиги. З.М.Исмоилов. Т.: ”Ўзбекистон”. 1992. 36– б
4. Халилов Э.Х. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онг .
5. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т: “Мерос”. 1993 йил
6. Маҳмудов Р. Ҳуқуқ ва маданият. Т: «Ўзбекистон». 1993й.
7. Ҳуқуқий демократик ислоҳотлар. А.Саидов. Т: Ўзбекистон 1997 й. 192-б.
8. Халилов.Э.Х Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни..1997й.
9. Абзалов Эркин. Ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш муоммолари. Тошкент.2000йТ:Низомий номидаги ТДПУ.2000 й.
10. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик Т.”Янги аср авлоди”2003й
11. Замира Мадалиева. Ҳуқуқий маданият ва ёшларТ.”Академия”2008й.
12. З.Ф.Қиличев. Ҳуқуқий онг ва маданият умуммафкурамизнинг ажралмас қисми. // Ҳаёт ва қонун. -1999, №11-12, 2-10с
13. Р.Турдибоев. Ҳуқуқий маданият ва ёшлар. // Ҳаёт ва қонун. - 1998, № 11, 64-68-б
14. С.Мирсафоев. Ҳуқуқий онг ва маданият миллий мафкуранинг таркибий қисмидир. // Халқ сўзи. – 1998. 27 август.
15. А.Шарипов. Ёшларнинг ҳуқуқий маданияти. //Ҳуқуқ-право-Лов.1998. № 4 85-86-б
16. К.Ҳолмўнимов. Ёшларни ҳуқуқий тарбиялаш. // Ҳаёт ва қонун. 1998. № 4. 20-23-б
17. Р.Турдибоева. Ёшларда ҳуқуқий, сиёсий ва ахлоқий маданиятнинг ўзаро алоқадорлиги. // Қонун ҳимоясида. 2000 № 1

18. Муҳаммад Қуронов. Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш: тарғибот – тарбия – тажриба. // Фуқаролик жамияти. 2007 й.

Қонунчилик ҳужжатлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон”. 2008 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси. 1997 й. № 9
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. 1997 й. № 9
4. Ўзбекистон Республикаси “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. 1999 й. № 5
5. “Тинчлик маданияти ва ЮНЕСКОнинг аъзо давлатлардаги фаолияти тўғрисида” Тошкент декларацияси. Халқ сўзи. 1998 й. ноябр.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий – маърифий ишлар самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” 2006 йил 25 август, 451-сонли қарор.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшлар йили давлат дастури тўғрисида”ги 805-сонли қарори. 2008 йил 29 феврал 8.А.Каримов. ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг сессиясининг 155-яқунловчи мажлисида сўзлаган нутқи. Халқ сўз. 1998 й. 7 ноябр

Норматив ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси - 2003 йил. “Ўзбекистон” Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2007 й 18 майдаги қарори.
2. Давлат ва ҳуқуқ асосларидан умумий урта таълим укув дастури. Таълим тараққиёти. 1999 й, 2-сон, 264-301 бетлар И.А.Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: “Ўзбекистон”. 2005.51-56 б

3. И.А.Каримов. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. Т.: “Ўзбекистон”. 2005. 60-61б
4. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маъруза. Т.: “Ўзбекистон”. 2007.
5. И.А.Каримов. Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини катият билан давом эттиришдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилганлигининг 15 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. // Халқ сўзи. 2007 й. 8 декабр.
6. И.А.Каримов. Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йилдаги мамлакатни ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йил иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидан маърузаси. // Халқ сўзи 2008 й 8 феврал.
7. И.А.Каримов. Ўзбекистонда демократик узгаришларни шакллантиришнинг асосий йўналишлари// Ўзбекистон овози. 31 август 2002 й.3. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тугрисидаги қонуни". Т., "Шарк", 1997й.
8. Ўзбекистон Республикасининг "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури". Т., "Шарк", 1997й.
9. Ўзбекистон Республикасининг "Конституцияни урганиш методикаси" фанидан уқув услубий кулланма. И., 2003й. “Ўқитувчи”
10. Ўзбекистон Республикасининг "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури". Т., 1997й. ”Шарк

Илмий адабиётлар.

1. Ф. Қличев. Замон ва макон таҳлили. Т: 1992 йил.
2. Амир Темур ўғитлари. Тузувчилар Б.Аҳмедов, А.Аминов Т: “Наврўз” 1992 й.
3. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т: “Мерос”. 1993 йил

4. Маҳмудов Р. Ҳуқуқ ва маданият. Т: «Ўзбекистон». 1993й.
5. У.Тожихонов. Ўзбекистонда мустақил давлатчиликнинг ҳуқуқий – маънавий муаммолари. Т: “Ўзбекистон”. 1996 й.
6. Ҳуқуқий демократик ислоҳотлар. А.Саидов. Т: Ўзбекистон 1997 й. 192-б
7. А.Саидов, С.Султонов. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. Т: Адолат. 1998 й. 178 б
8. У.Тожихонов. А.Саидов. Ҳуқуқий маданият назарияси. Дарслик. Т 3.2 . Ўзбекистон Республикаси ИИВ академияси. 1998 й.
9. З.Исломов. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалари. Т: Адолат. 2000 й.
10. О.Каримов. Ҳуқуқий тарбия методикаси. Т: Низомий номидаги ТДПУ. 2000 й.
11. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллари. Ўзбекистон миллий файласуфлар жамияти. 2001 й.
12. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2005й . II-қисм. Туйчиева Т. Ўзбекмаънавий кадриятлар тизимида урф-одат, анъаналарнинг ўрни. Фалсафа фанлари номзоди_ёз.автореф. –Т.: 2002. – Б. 24.
13. Холматова М. Оилавий муносабатлар маданиятини такомиллаштириш ва соғлом авлодни тарбиялаш муаммолари. Фалс.фан.док.ёз.автореф.Т.,1998.–Б.40.
14. Эрназаров Р.У. Диалектика национальных и обобщечеловеческих ценностей. Автореф.дис. канд.филос.наук. - Т., 1994. – С. 19.

Журнал ва газета мақолалари.

1. Ф.Қиличев. Ҳуқуқий онг ва маданият умуммаф-курамизнинг ажралмас қисми. /Ҳаёт ва қонун. -1999, №11-12, 2-10с
2. Р. Турдибоев. Ҳуқуқий маданият ва ёшлар. // Ҳаёт ва қонун. -1998, № 11, 64-68-б
3. А.Муминов. Боқий кадриятлар: Сиёсий ва ҳуқуқий маданият. //Жамият ва бошқарув. -1998. № 1. 21-22-б
4. С.Мирсафоев. Ҳуқуқий онг ва маданият миллий мафқуранинг таркибий қисмидир. // Халқ сўзи. – 1998. 27 август.

5. А.Шарипов. Ёшларнинг ҳуқуқий маданияти. //Ҳуқуқ-право-Лов. 1998. № 4. 85-86-б
6. К.Ҳолмўнимов. Ёшларни ҳуқуқий тарбиялаш. // Ҳаёт ва қонун. 1998. № 4. 20-23-б
7. Р.Турдибоева. Ёшларда ҳуқуқий, сиёсий ва ахлоқий маданиятнинг ўзаро алоқадорлиги. // Қонун ҳимоясида. 200 № 1
8. Аъзамхўжаев А. Мустақиллик ва анъаналар. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, Тошкент, 1994, 3-4-сон. – Б. 29-34.
- 9.Аҳмедова Ҳ. Демократик жамиятда мафкура ва ёшлар муаммоси. // Ижтимоий фикр, Инсон ҳуқуқлари, Тошкент, 2000, 1-2-сон.- Б. 150-154.
- 10.Жабборов Ш., Гофуров Б. Айб факат ёшлардами? // Халқ сўзи. 2006 йил, 25-январь. – Б. 2.
- 11.Комилова Т. Маънавиятни ривожлантириш – давлат сиёсатининг устувор йўналиши. // Ҳуқуқ.-Право. –Law, – Тошкент, 1999, 4-сон. – Б. 85-90.
12. Мўминжонов Қ. Умрбоқий ахлоқий кадрятлар. // Мулоқот, Тошкент, 2002, 4-сон. – Б. 10.
13. Назаров Қ. Тараққиётнинг умуммафкуравий тамойиллари. // Тафаккур, Тошкент, 1999, 3-сон. – Б. 10-15.
14. Саидов А. Инсон ҳуқуқлари ва маънавият. // Ҳаёт ва қонун, Тошкент, 1997, 7-сон. – Б. 11-14.
15. Туленова Г. Маънавиятли ёшлар – мамлакат келажаги. // Жамият ва бошқарув. Тошкент, 2005. 2-сон. – Б. 31-33.
16. Шайхова М. Маънавий баркамол ёшлар – жамият бойлиги. FF Мулоқот, Тошкент, 1999, 2-сон.- Б. 11-12.